

20] MONTESQUIEU PROTI PODVODNÉMU OBCHODU SE ZNAKY

1720 – zhroucení Lawovy monetární fikce

Podle svědectví advokáta Barbiera se 17. července patnáct tisíc osob shromažďovalo od třetí hodiny ranní před „Bankou“. *Ta* jediná banka, banka Johna Lawa, banka králova a regentova, sídlí v ulici Vivienne v bývalém Mazarinově paláci. Dav čeká na otevření mříží, a to bude až v devět hodin. Je krásné počasí; někteří si zvykli strávit část noci, sedíce na zemi, před vraty zahrady Mazarinova paláce. Je totiž třeba být mezi prvními a pospíchat do kanceláří banky, hned jak ředitelé a jejich kontoáristé svolí k zahájení výplat. Ví se, že peněz nebude dost pro všechny; jen ti nejrychlejší a nejschopnější v používání loktů a pěstí budou obslouženi. Několik stráží, s bajonetem na hlavní svých mušket, se snaží v té vřavě udržet zdání pořádku.

Od konce května se tato scéna opakuje každé ráno. Dne 21. května zveřejnil John Law, generální kontrolor financí, osobní pokladník Jeho Výsosti vévody Orleánského, regenta království, výnos, který snižuje o polovinu hodnotu bankovek a akcií Indické společnosti, jež slouží jako záruka. Jedině daně budou moci být placeny do roku 1721 papírovou měnou v její původní hodnotě. Je to začátek konce „systému“. Dne 27. května, tváří v tvář rozruchu ve městě i v parlamentu, odvolává Law své nařízení a povoluje znovu oběh zlata a peněz; pak podá demisi ze svého ministerstva a z vedení banky. Kanceláře v ulici Vivienne se zavřou. O čtyři dny později se znovu otevřou a dav tam pospíchá, aby vyměnil papíry za kovové peníze. Regent ztrácí hlavu; do té míry, že 1. června Lawa povolá na zasedání rady, přestože jej hodlal poslat do Bastily. Skot má pověst finančního kouzelníka a zdá se, že jen on a jeho manipulace mohou odvrátit katastrofu.

Law znovu kraluje. Nenapravitelný hráč nepřestává zvyšovat sázku s penězi, které už nemá. Ještě vzbuzuje iluzi, manévruje, blufuje. Ještě se pokouší držet svých měnových teorií. Potřebuje za každou cenu zamaskovat, že stát a jeho banka jsou propříště nesolventní a že se vytisklo o třetinu více bankovek, než kolik bylo hodnoty ve zlatě v seifu. Je třeba skrýt, že stát právě okradl Francii.

V ulici Vivienne se s bankovkami chaoticky obchoduje hodně pod jejich nominální hodnotou. Banka už nemá dost stříbra ani zlata, aby čelila žádostem o vyplacení. Hotových peněz je nedostatek, papírové už nikdo nechce a kovové jsou vzácné, obchod tedy vážne a ulice se bouří. Marně se hledají peníze, i drahé, aby se zabránilo zruinování. Ještě se spekuluje na pokles. Zprostředkovatelé a spekulanti kupují plnými hrstmi a velice lacino bankovky a prodávají je dražší jiným zprostředkovatelům, kteří mají lepší pozici k tomu, aby byli vyplaceni. Kolem banky v ulici Vivienne se motají zruinovaní mladí šlechtici, podezřelí finančníci, podvodníci, lupiči, děvky, obchodníci s vínem, a dokonce několik statečných rentiérů na pokraji bankrotu.

Prvního července nastává útok. Je ještě hektičtější, ještě násilnější než jindy. V tlačenici bezpochyby někdo upadne; jiní o něj zakopnou. Dav se rozběsí a narazí do přepážek. „*Dvanáct nebo patnáct osob,*“ píše knihovník Jean Buvat ve svém *Deníku regentství*, „*bylo v té tlačenici udušeno a ušlapáno pod nohama těch, kteří se snažili postupovat, ale nemohli ani ustoupit, ani se z tlačenice uvolnit.*“ Ti mladší a obratnější si zvykli vyšplhat se na barikádu a vrhnout se po hlavě do davu, aby si udělali místo.

Když panika skončí, posbírají se nehybná těla. Má se za to, že jsou všichni mrtví, nebo se to aspoň tvrdí. Asi čtyři nebo pět tisíc manifestujících přenáší čtyři těla, jedno z nich ženské, podél ulice Vivienne. Jdou směrem k Palais-Royal, kde sídlí regent. Během cesty potkávají kočár pařížského guvernéra vévody de Tresmes. Obklopí kočár, jsou rozčilení, reptají. Tresmes jim „*hodil stříbro, a dokonce zlato, a manželzy měl celé roztrhané.*“ Le Blanc, státní sekretář, má rovněž tu smůlu a potká se s průvodem, dav se do něj taky pustí, ale chrání ho ozbrojený oddíl. Vyjednává: „*Dal odnést mrtvá těla,*“ píše Saint-Simon, „*a přívětivostí a lichocením se mu konečně podařilo rozvášněný lid poslat pryč.*“

Dav se sice trochu uklidní, ale zůstává shromážděn před Palais-Royal. Johnu Lawovi se podařilo skrýt se v paláci pod ochranou regenta a jeho oddílů. Ale když se jeho kočí s ekvipáží vracel do sídla svého pána, je poznán, je s ním zle nakládáno a je zraněn, kočár je rozbit na kusy. Na Lawův palác manifestující zaútočí kamením. Regent se obává vzpoury. Proto se rozhodne přemístit 18. července parlament do Pontoise. Znovu se vynořuje přízrak frondy, spojení členů parlamentu a pařížského lidu. „Liberální“ zkušenost regentství náhle změnil směr. Dne 4. srpna se objeví královský dekret nařizující v celém království dodržování buly *Unigenitus*. Filip Orleánský, který věří více v dábla než v Boha, stojí v čele domácí křížové výpravy proti jansenistům. Královský despotismus je znovu nastolen. Sen Fénelona a Saint-Simona se rozplyne spolu s finanční pohádkou Johna Lawa.

Přítom slavnost byla krásná. John Law ovládá skvěle stínové divadlo. Je nemožné zde podrobně líčit jeho úžasnou rečii. Nejučenější ekonomové se ji snažili pochopit, ale nikdy nedospěli k jasnému vysvětlení. Když se tento

skotský dobrodruh, prchající z Anglie před obviněním z vraždy v souboji, objeví v roce 1707 ve Francii, má jen nápady, vášeň pro karty, sklon k utrácení a podivuhodnou schopnost okouzlovat. Freudisté si povšimnou faktu, že tento syn bohatého zlatníka z Edinburgu nenáviděl zlato. Žlutý kov se mu jevil jako náhodný peněžní znak, těžký, nepohodlný pro směnu, příliš výhodný pro Španělsko, které vlastní zlaté doly v Jižní Americe a galeony plné vzácných kovů. Law měl někdy jednoduché geniální nápady: bohatství jedné země, říkal, musí spočívat ne na množství zlata, které tam obíhá, ale na významu její produkce a intenzitě jejího obchodu. Je tedy třeba stáhnout zlato z oběhu – a abychom nebyli troškaři i stříbro – a nahradit je bankovkami, které budou kryty buď půdou, nebo peněžní hotovostí, nebo ještě akciemi. Ve svém principu to bylo revoluční a jednoduché.

Ludvík XIV. nereagoval na rozklady, které mu posílal krásný Skot, ale regent se dal rychle okouzlit. Je pravda, že státní pokladna byla po ničivých válkách konce předchozího panování prázdná, že zadlužení královské pokladny dosahovalo takřka celkových příjmů několika daňových období a že placení úroků představovalo dvě třetiny rozpočtu.

Daňový úřad ve snaze získat další příjmy vždy prokazoval imaginaci, kterou by mu romanopisci mohli závidět. Pokladníci Ludvíka XIV. byli vynalézaví; ale ne dost, aby zabránili výdajům. Peníze se vracejí čím dál hůř; výběr daní je svěřen různým zprostředkovatelům, velkým finančním společnostem, a proto je stále dražší a stále nespravedlivější. Odvolání nantského ediktu vyvolalo hromadný odliv daňových poplatníků a kapitálu. Filip Orleánský je v beznadějně situaci; John Law mu nabízí zázračný recept, kámen mudrců. Pravda naruby, protože jde o to proměnit zlato v papír.

Tím, že vyrábí potištěný papír, disponuje stát měnou, jejímž je pánem. Může splatit své dluhy, platit úroky svým věřitelům, zajistit ekonomický růst, směřovat úspory k produktivnímu užití. Stane se ještě něco lepšího: v roce 1717 si Law nechá přidělit ohromné území v údolí Mississippi známé pod jménem Louisiana a velké jako osm Francií. Založí Západoindickou společnost, jejíž akcie s čtyřprocentní kapitálovou účastí lze platit státními bankovkami. Papírová měna krytá do budoucna americkým eldorádem odvané poslední rozpaky střadatelů. Law vyřadí nebo vyžene své konkurenty a protivníky; drží Královskou banku, Indickou společnost, námořní obchod, kontroluje notářské úkony, výběr daní z pošt a z tabáku a brzy i centrální výběr daní, emituje bankovky, platí splátky regenta. Nic mu neodolá, sloučí banku a Indickou společnost, může konečně, bez překážek, zavést svůj Systém.

Žádná z jeho koncepcí není skutečně originální. Ani papírová měna, ani nízké úrokové sazby, ani přímý výběr daní státem, ani peněžní expanze, ani námořní a koloniální politika. Jeho geniální nápad, to je Systém, koordinace a systemizace všech těchto opatření v jedné teoretické a dogmatické stavbě, v čisté ekonomické architektuře, v jedné magické formuli.

Lawovo kouzlo funguje, bláznivě, jak se patří. V květnu 1719 jsou akcie Západoindické společnosti nakoupené za pět set livrů kotovány deseti tisíci livrů. Je to opravdový svátek regentství, spekulativní orgie v ulici Quincampoix. Úzká ulice, kde tradičně sídlí směnárníci, se stává udivujícím divadlem pod širým nebem, kde vládou darebáci. Všichni se tam strkají, aby získali co nejvíce těch pověstných cenných papírů z Mississippi, nakřečkovali svůj díl pohádkového pokladu z Indie. Law přejde bez přechodu z racionální teorie k frenetickému spekulování. V ulici Quincampoix se z ničeho rodí bohatství. Každý tam pospíchá hnán tou nejplebejštější chamtivostí, šlechtici, kněží, důstojníci, notáři a také hodně sloužících, kteří jsou často posíláni svými pány a kteří vydělávají jmění tím, že se pouštějí do spekulace na svůj vlastní účet. Paní Chaumontová, poctivá Vlámka, dostala v říjnu několik tisíc livrů v papírové měně jako platbu za dluh „*a podařilo se jí nashromáždit šest milionů, z nichž posléze udělala šedesát*“. Koupí si palác de Pomponne v Paříži a panství s půdou v Ivry-sur-Seine. Tam tráví dny v přepychu obklopena dvorem přátel, kteří konzumují „*každý den jednoho vola, dvě telata, šest ovcí, kromě drůbeže a zvěřiny, mnoho vína ze Champagne a Burgundska. Je mecenáškou umění – v ateliéru Gobelins si nechává tkát závěsy a nádherné tapiserie*“. Hostinští se umějí chovat jako zámečtí pánové a sluhové jako páni. Je proto třeba královského příkazu, aby je bylo možné rozlišit: sluhové nesmějí nosit oblečení bez prýmku se znakem jejich pána. Ten musí být „*široký na jeden palec ve tvaru stužky a nošený na přední i zadní části kabátce a na vrchním oděvu a další na rukávu*“. Mezi šlechticem a jeho služebníkem je rozdíl jediného prýmku. Marivaux není daleko.

Přízrak Mississippi straší obyvatele Paříže ve dne v noci. Lawova propaganda dělá zázraky. Král – ve skutečnosti regent – spekuluje. Skot ví, jak si ho dary získat. Panovník vlastní v Západoindické společnosti sto tisíc akcií: padesát milionů, které budou mít hodnotu jedné miliardy. Všichni kolem něj – členové vysoké šlechty, vévodové a párové tak drazí Saint-Simonovi – této many využívají, aniž musejí navštěvovat ulici Quincampoix. Protože se účastní tajných manévrů na pokles či vzestup, které řídí Law, žijí na zlatém obláčku. Regent pochopil lekci svého finančního učitele: je třeba utrácet stále víc a víc, aby se oživily ekonomické aktivity. Oddává se tomu s rozkoší. Kupuje si své věrné – jak píše Saint-Simon –, „*zahrnuje je penězi*“, množí důchody, stavby, slavnosti; na oblecích jeho poddaných se blýskají drahé kameny. „*Mississippi všem zamotala hlavu,*“ poznamenává Saint-Simon, tu jeho nevyjímaje. I když láteří na ty „*šejdíře*“ z Regentské rady, jejímž je členem, neodmítá zpětinasobení svého platu. A co víc: malý vévoda, který si tak zakládá na vnějších znacích prestiže, přesvědčí Filipa Orleánského, aby koupil za dva miliony obrovský diamant „*velikosti ryngle, téměř kulatého tvaru, síly, která odpovídá jeho objemu, dokonale bílý, bez jakýchkoli skvrn a kazů, pozoruhodně čirý, který váží více než pět set gránů. Tleskám si velmi, že jsem přesvědčil regenta k tak znamenité koupi*“.

Ale zatímco Filip Orleánský nakupuje, ceny jdou bláznivě nahoru, takže renty se hrouťí. Law tiskne čím dál víc bankovek, aby vyhověl poptávce, vyplatil státní pohledávky a čelil lhūtám. Bublina se ještě nafukuje. Aby lidé získali jmění v papírové měně, zbavují se půdy, lesů, domů. Lawovi tiskaři pracují ve dne v noci, oficiálně i tajně. Velká iluze přetrvává ještě několik týdnů. Law je na vrcholu. Dne 9. ledna 1720 je protestantský finančník ve spěchu obrácen na pravou víru a udělají z něho ministra Jeho nejkřesťanštějšího Veličenstva. Lawovou konverzí byl pověřen abbé de Tencin, příští kardinál. Tentýž abbé, který právě vyjednává s Římem „klobouk“ pro abbého Duboise, hlavního regentova poradce a oficiálního milence řeholnice de Tencin, sestry toho prvního. Dubois, jehož museli ve spěchu vysvětit na kněze – byl jen tonzurovaný – těsně předtím, než mu nabídli arcibiskupství v Cambrai. Spekulant i libertini jsou nedočkaví.

Ale sotva Law usedne do svého ministerského křesla, Systém se začne kymáčet. Někteří z velkých poživatelů výhod mississippijské pohádky si myslí, že je čas „realizovat“: tedy vzít si už dnes, co se před nimi třpytí v budoucnosti. Není to komplot, prostě jen reakce šťastného hráče v kasinu, který opouští hru a jde si proměnit žetony za hmatatelnější měnu. Ale inflace už tehdy dosáhla dvou miliard sedmi set milionů livrů, z toho jedna a půl miliardy je ilegální. Za šest měsíců se ceny zdvojnásobily, někdy až ztrojnásobily. Law chce zabránit tomu, aby bublina praskla, a jako muž volného trhu musí učinit donucovací opatření, zakázat držení zlata, posílit policii a celnice na hranicích, aby zabránil úniku vzácných kovů. Povinný kurs bankovek ruine důvěru v Systém. Nic tomu nemůže zabránit, ani Lawův geniální talent pro peněžní přemety, ani královské dekry, které si ze dne na den protiřečí ve snaze ucpat trhliny, ani stíhání největších zbohatlíků, ani exil – pozlacený – parlamentu, ani násilné náboje nových osadníků do Louisiany. V několika týdnech je všechno rozhodnuto. Ani padesátiprocentní devalvace nezbrzdí krach, poněvadž s bankovkami se od července obchoduje pod třetinou jejich ceny. *„Už nikde se nedává stříbro,“* píše Barbier, *„bankovky nikdo nechce ani v obchodě, takže měšťan je nucen se zbavit poloviny svého jmění a s druhou polovinou kupovat všechno za dvě třetiny nad hodnotou zboží.“* Dne 15. září jsou bankovní účty zkráceny o dvě třetiny. Law, kterému procházely rukama miliardy, už nemůže sehnat dvacet pět milionů na říjnové splátky. Dne 1. listopadu ztratí bankovky kurs; 9. prosince podá Law demisi ze všech svých funkcí a opouští Francii; 5. ledna 1721 je Indická společnost zbavena svých fiskálních prostředků a musí krýt pasivum Královské banky. Americký sen se hrouťí. Jediná útěcha – krásný Mazarinův palác, který si Law koupil, je přidělen Královské knihovně.

Buvat vypráví příběh kněze od svatého Eustacha: když přišel k jednomu ze svých farníků a klepal na dveře, nikdo neodpovídal, zavolal tedy komisaře: *„Když vstoupil do pokoje, našel ke svému velkému údivu oběšeného manžela a jeho ženu a tři děti uskrčené. V místnosti našli šest sou a bankovky v hodnotě dvě stě tisíc livrů,*

o kterých se říkalo, že pocházejí z proplacené městské renty.“ Velkolepé zbohatnutí jedněch zruinovalo tisíce malých rentiérů.

Saint-Simon čte tuto finanční fantasmagorii politicky: „*To, co uspíšilo krach Banky a Systému, byla nepředstavitelná marnotratnost pana vévody Orleánského, který bez omezení a ke všemu bez výběru, nemoha odolat žádostem dokonce ani těch, o nichž věděl, že vždy byli a jsou proti němu, dával plnými rukama a často se nechal oškubat těmi, kdo se mu posmívali a byli mu vděční jen s nehoráznou drzostí.*“ A krásný je jeho závěr: „*Skoro se nedá věřit tomu, co jsme viděli, a to, z čeho my sami se vzpamatováváme jako ze snu, budou naši potomci vnímat už jen jako bajku.*“

Bajka a sen. Pohádka o Systému ponořila francouzskou společnost do světa fikce – přítomnosti nepřítomných věcí. Potopí ji do oceánu znaků, kde to skutečné – zlato, půda, práce, původ – je náhle znehodnoceno ve vztahu k symbolické moci, k potišťnému papíru, vysněnému bohatství vzdálených krajín. Konvence se stává mírou věcí. Regent nevládne lidem, hraje si s obrazy a stačí mu je vyzdobit nebo poškrtat, aby rozhodl o bohatství jedněch a bídě těch druhých.

Když divadlo stínů zatáhne oponu a publikum je vyhnáno ze sálu s prázdnými kapsami, můžeme si myslet, že všechno začíná od začátku. Ale máme na paměti, že jsme si vysnili skutečnost a že jsme byli hříčkou ve fikci. Diskreditace papírové měny poznamená neskutečností i ostatní společenské fikce, celý soubor znaků, počínaje znaky moci, náboženství, spravedlnosti a morálky. Učiní je neschopnými konat. Požaduje se po nich, aby dokázaly to, že jsou skutečné, aby ukázaly, že nejsou z klobouku nějakého šejdiře nebo z podloudných řečí agitátora za Mississippi. V tomto začínajícím století budou fakta působit krizi znaků; bude to století kritiky. Až do revoluce se bude odehrávat vášnivý hon na všechny papírové bankovky, které by někdo chtěl vydávat za zlato. Století osvětenství bude ve znamení ověřování papírových peněz.

Montesquieu tuto operaci zahájí. Jeho *Perské listy* vycházejí v roce 1721 v Amsterdamu u Jacquesa Desbordes. Samozřejmě bez jména autora. Byly napsány během těch několika měsíců, které poznamenala apoteóza a krach Systému. Najdeme v nich několik přímých narážek; ostatně jedním z nejmocnějších prostředků Montesquieuova kouzla je proplétání orientální fikce a žhavých francouzských dějin. Bankrot evokují dva dopisy. Dopis číslo 138 Rizy Ibbenovi a dopis číslo 145, který píše Uzbek Radímu. První je datovaný prvního měsíce zul-hidžže 1720 a druhý jedenáctého měsíce ramazánu téhož roku: fantazie a přesnost. Rizá dělá ironické poznámky o míšení „stavů“, které probíhalo v ulici Quincampoix: „*Všichni ti, kteří byli před šesti měsíci bohatí, jsou nyní chudí, a ti, kteří neměli na chleba, oplývají bohatstvím. Nikdy se tyto dvě krajnosti nesetkaly tak těsně. Cizinec [Law] obrátil stát, jako vetešník obrací šaty: obrací naruby, co bylo nahore, a co bylo vespod, obrací navrch. [...] Bůh nepovznese lidi z nicoty rychleji. Co komorníků, kterým slouží jejich druhové a kterým snad zítřka budou sloužit jejich páni!*“ Ale Rizá nelituje šlechtu, která sama znehodnotila svou cenu: „*Lokajové, kteří*

nadělali jmění za minulé vlády, honosí se dnes svým rodem; vracejí těm, kteří právě opustili livrej v jisté ulici, všechno pohrdání, které lidé měli před šesti měsíci pro ně.“¹

Uzbek je podle svého zvyku vážnější a výřečnější a je citlivý na diskreditaci symbolů a hodnot, které šlechtici představují. Mluví o nakažlivé korupci a o morální nicotnosti: „Může být větší zločin nežli ten, který páše ministr, když kazí mravy celého národa, ponizuje nejušlechtilejší duše, poskvrňuje skvělost důstojností, zatemňuje samu ctnost a sráží nejvyšší urozenost do prachu všeobecného pohrdání?“ Montesquieu už se neusmívá, prorokuje: „Co řekne potomstvo, až se bude muset stydět za hanbu svých otců? Co řekne rodící se národ, až srovná železo svých předků se zlatem těch, jimž děkuje bezprostředně za svůj život? Nepochybuji, že šlechtici vymytí zase ze svých čtvrtí nedůstojný stupeň šlechty, která je zneuctuje, a že zanechají dnešní pokolení v strašné nicotě, které propadlo.“²

Ve čtyřiceti letech nemá Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède a de Montesquieu, předseda soudního dvora v Bordeaux, nic z revolucionáře. Je pozoruhodně nadán ke štěstí. Je rozumně bohatý, stojí oběma nohama pevně na svém kusu vinice, miluje ženy, knihy, cestování, mnohem méně soudní pře, ale vykonává svůj úřad, jak se sluší a patří. Mezi bordeauxskými vinicemi a pařížskými paláci vede sladký život, který je chráněn vlažností jeho vášní. Je spokojen se svým osudem, má rád svou svobodu, ale nespokojí se jen se slovy: „Čistá svoboda je spíše filozofický stav než stav občanský. Což nebrání tomu, aby existovaly velmi dobré i velmi špatné vlády. [...] Já osobně bych srovnal dobré zákony s těmi velkými sítěmi, do kterých jsou chyceny ryby, ale přitom se cítí svobodně, a ty špatné se sítěmi, ve kterých jsou ryby tak stísňené, že se v prvé řadě cítí chycené.“ Nejlepší vláda je ta, pod níž se lidé cítí svobodní. Je to rozumná smyšlenka, umírněná iluze, víra nezbytná ke štěstí. Montesquieu si nepřeje nic jiného a v nic jiného nedoufá.

A tady máme jinou fikci, jednu z nejromantičtějších – *Perské listy* – příběhy orientálních princů a cest, harémů, eunuchů a otroků. Odehrávají se na tematickém švu orientálních pohádek a libertinského vyprávění. Před svou smrtí v roce 1715 stačil orientalista Antoine Galland přeložit, upravit a vydat většinu *Pohádek tisíce a jedné noci*. Dostaly se do módy dokonce ještě před návštěvou Mehmeta Effendiho, pokladníka sultána Ahmeda III., který přijel do Paříže v roce 1721, roce vydání *Perských listů*, a z módy se stalo nadšení. Orient se stal místem pro imaginaci, pro výstřednosti; zobrazením jinakosti. Montesquieu řekne, že Orient je symbol, který nás bedlivě střeží: despotismus bude kvalifikovat jako „orientální“.

Perské listy mají po formální stránce všechno jako exotický román. Mají podobu zábavné, elegantní, inteligentní fantazie. Ale Montesquieu zdvojuje tuto sérii konvenčních znaků o jinou sérii s opačnou hodnotou. Je to cesta z Orientu na Západ, kterou podnikají Peršané Uzbek a Rizá, a exotismus

1 Montesquieu: *Perské listy*. Přeložil Josef Kopal. Praha, Odeon 1989, s. 389–390.

2 Tamtéž, s. 425.

náhle mění směr: nejenže jsou Montesquieuovi čtenáři vyzýváni, aby se na sebe podívali pohledem dvou návštěvníků jako zástupců onoho jiného, cizího, ale touto operací, hrou románu, iluze, fabulace, vynálezem papíru, se mění v akci pozorování, odhalení, popisu skutečnosti takové, jak se jeví, když se na ni díváme nepoučenýma očima.

Výměna stran, destabilizace. Jsou tím zasaženy všechny znaky, počínaje slovy. Pojmenováním z jiného společenského kontextu se vytrácí posvátný obsah. Nazývat růženec „malé dřevěné kuličky“, kazatele *derviši*, kostely *mešitami* je totéž jako říct o Španělsku a Portugalsku, že „*vážnost je skvělým rysem obou národů; projevuje se hlavně dvojím způsobem: brýlemi a knírem*“: rozložit kód, ukázat důvěřivost a víru, které ho drží při životě, přiřadit velká slova k malým věcem, které označují ve skutečnosti. Ukázat, že jazyk, stejně jako sliby Johna Lawa, jsou často magická konání. Law, píše Montesquieu, je „*Eolův syn*“, prodáváč větru, ale zdaleka ne jediný: „*Papež je hlavou křesťanů. Je to starý idol, kterému podkuřují ze zvyku. [...] Tvrdí, že je následníkem jednoho z prvních křesťanů, kterého nazývají svatým Petrem, a je to jistě bohaté dědictví, neboť má nesmírné poklady. [...] Biskupové jsou mužové zákona, kteří jsou mu podřízeni a vykonávají v jeho jménu dvě funkce velmi rozdílné: když jsou pohromadě, skládají jako on články víry; když jsou každý zvlášť, nemá jí téměř jiný úkol než osvobodovat od plnění zákona.*“³

Rozlišovat dobrou a špatnou měnu, pravdu a masky, hlásané zásady a skutečné chování, i to je výsledek výměny stran. Jediným pohybem demolují Uzbek a Rizá se vzácnou statečností důvěru, kterou může mít francouzská společnost ve své vlastní vzory.

Ale pohyb se tady nezastaví. *Perské listy* nespočívají jen v tomto matení idejí. Kniha se ještě zdvojí. Pařížské scéně odpovídá díky hře asymetrických zrcadel perský harém. Rizá a Uzbek, tak bystří a prozíraví, tak skvělého rozumu, když jde o popis francouzských kouzel, jsou beznadějně slepí a hluchí, mají-li se zabývat svým vlastním chováním. Oni, kteří se baví (Rizá) způsobem, jakými jsou vedeny státní záležitosti, nebo jsou jimi pohoršeni (Uzbek), jsou neschopni řídit ten úplně malý stát, kterým je jejich harém. Všechno končí v krvi, jedu, bankrotem. Nestačí zahalovat ženy závojem, aby se zajistila jejich věrnost; závoj zakrývá obě strany a tím, kdo je opravdu oklamaný v této nerovné sexuální směně, je Uzbek. Před svou smrtí Roxana, věrná žena a milovaná otrokyně, s pohrdáním vmete svému pánovi do obličeje proklamaci své svobody a dvojakosti: „*Jak sis mohl myslet, že jsem dosti lehkověrná, abych si představovala, že jsem na světě jen proto, abych milovala tvé rozmary? Že zatímco ty si dovoluješ všechno, máš právo kormoutit všechny mé touhy? Nikoliv! Mohla jsem žít v otroctví, ale byla jsem vždycky svobodná: opravila jsem Tvé zákony podle zákonů přírody a můj duch žil vždy v nezávislosti. [...] Byl jsi udiven, že u mě nenalézáš žádné nadšení lásky. Kdybys mě byl dobře znal, byl bys ve mně našel všechnu prudkost nenávisti. Ale Ty jsi měl dlouho výhodu*

*domněnky a myslil jsi, že ti je podrobena srdce, jako je mé. Byli jsme oba šťastni: myslil jsi, že jsem klamána, a zatím já jsem klamala Tebe.*⁴

Jde tady o jinou oblast demystifikace; dotýká se opravdovosti touhy (o níž bude mluvit i Marivaux ve svých divadelních hrách), oblasti, kde se daří podvodným obchodům par excellence. Tady ještě – pod rouškou tradice věznění žen a jejich podrobení se rozkoši mužů – se prosazuje tyranie šalebných znaků. Je třeba zachovávat zdání a nazývat láskou to, co je jen majetnictvím nebo otroctvím, vykonávaným násilím nebo násilím snášeným. A lekce neplatí, samozřejmě, jen pro Orient: Montesquieu spojuje implicitně praktikování libertinství – této falešné měny milostných vztahů – se sociální psychologíí despotismu, kde násilí ovládá všechny vztahy mezi poddanými. Zatímco lidé éry regentství se snaží vydávat svou frenetickou zálibu v erotickém dobývání za znak osvobození – po prudérní přísnosti posledních let vlády Ludvíka XIV. –, *Perské listy* tvrdí, že je to jen jiná politická forma vězení.

Neboť nikdo není méně relativistický než Montesquieu. Jestliže se smyslenka *Perských listů* – ona tak obratná soustava přetvářky, obrazů, metafor, zrcadel, her – snaží rozptýlit fikci vnějších zdání, není to proto, aby tvrdila, že pravda neexistuje, že všechno si je rovno, že zákony stejně jako mravy závisí na náhodách počasí a genui loci. *Listy* jsou cvičením ve zchlazování nadšení, jehož cílem je předejít úpadku. Projevuje se to od prvního dopisu Rizy: „*Ostatně ten král je velkým kouzelníkem: vládne i nad duchem svých poddaných, kteří myslí, jak on chce. Má-li v pokladně jen milion tolarů a potřebuje-li dva, stačí mu přesvědčit je, že tolar platí dva, a oni tomu věří. Má-li vést nesnadnou válku a nemá-li žádných peněz, stačí mu nasadit jim do hlavy, že kus papíru jsou peníze, a hned jsou o tom přesvědčeni. Dokonce jim namluvil, že dotýkaje se jich, vyléčí je z všemožných nemocí, tak velká je síla a moc, kterou má nad duchy.*“⁵

Systém je spolu se „zázrakem“ krtic⁶ nejpodivuhodnějším projevem královské magie a důvěřivosti poddaných. Ale tato víra v absolutní moc jediného muže je rovněž hmatatelným důkazem nebezpečí, které ohrožuje francouzskou společnost: pád do obrovské fikce, do násilí bez hranic, do despotismu. Vláda strachu se mísí s vládou víry. Víra, to je obava zvnitřněná do té míry, že si neuvědomuje samu sebe. Francie ještě není na takovém stupni tyranie: „*U nás,*“ píše Rizá, „*jsou povahy jednotvárné, protože jsou vynucené: nevidíme lidi takovými, jací jsou, nýbrž takovými, jakými jsou nuceni být. V tomto otroctví srdce i ducha slyšíme mluvit jen strach, který má jen jednu řeč, a nikoli přírodu, která se vyjadřuje tak rozdílně a která se jeví v tolika podobách. Přetvářka, toto umění u nás tak pěstěné a tak nutné, tu není známa; vše mluví, vše se vidí, vše se slyší; srdce se ukazuje jako tvář.*“⁷

4 *Tamtéž*, s. 442–443.

5 *Tamtéž*, s. 75.

6 Narážka na údajnou moc francouzských králů léčit dotykem krtic.

7 *Tamtéž*, s. 179.

Průhlednost, zvědavost, vynalézavost, duch, originální *knihy* – program pro osvícenství –, to jsou překážky, které stojí v cestě degeneraci monarchie v tyranii. Téměř o třicet let později, v knize *O duchu zákonů*, dá Montesquieu své teorii forem vlády a jejich úpadku monumentální šíři. V roce 1721 nechává na románové fikci, aby upozornila na nebezpečí a na prostředky, jak mu čelit. Ale tento román, říká, jen vypadá jako román: je to duch a rozum, které imitují nebo parodují imaginaci. Montesquieu si vypůjčuje nejoblíbenější literární formu – a tedy nejméně oceňovanou estetickou konvencí –, aby prostřednictvím emocí těla předal intelektuální obsah.

Montesquieuovi čtenáři jsou okouzleni jeho elegancí a duchaplností, ale jsou poněkud zmateni všudypřítomností eunuchů. Straší v celé knize; jsou její obsesí. Představují jednak dramaticky člověka, který si nepatří, chladnou, žárlivou a impotentní moc, poddaného despotického státu, „*kteřý slouží jen k tomu, aby hlídal, a nikdy, aby vlastnil*“, otroka s neplodnou beznadějí, „*kteřý si bude vybavovat stále vzpomínku na to, čím byl, aby mu připomínala, čím již není*“. Ale také, hlouběji pod povrchem, bytost odstrčenou od reality a rozkoše věcí, která může nalézt náhražku štěstí jen v preludech fikce: „*Jakže! Býti stále v obrazech a v přízracích? Žítí jen v obraznosti? Pohybovat se stále na hranici rozkoši a nikdy ji nepřekročit! [...] Slýchala jsem od Tebe tisíckrát, že eunuchové zakoušejí se ženami jakousi rozkoš, která je nám neznáma; že se příroda odškodňuje za to, co ztratila; že má prostředky, aby vynahradila nevýhodu jejich postavení; že lze přestat být mužem, ale že nelze přestat cítit; a že v tomto stavu je člověk jakoby účasten třetího smyslu, v němž, abych tak řekla, mění toliko požitky.*“⁸

To je možná to nejstrašnější, co je v tomto románu řečeno v žertu: v nejméně přijatelných situacích člověk vždy dokáže vynalézt kompenzace a mít potěšení ze samotné nemohoucnosti. Montesquieu spojuje explicitně toto fantazma z odškodnění s výkonem velení. Spojuje vztek dominance se zmrzačením; a zneužívání tyranské moci se ztrátou schopnosti milovat. Starý eunuch mluví takto o ženách ze serailu: „*Vzpomínám si stále, že jsem se narodil, abych jim poroučel, a zdá se mi, že se zas stávám mužem tehdy, kdy jim ještě poručím. Nenávidím je od té doby, co na ně patřím chladnokrevně a co mi můj rozum ukazuje všechny jejich slabosti. [...] Když je zbavuji všeho, připadá mi, že to je pro mne, a mám i z toho vždy nepřímé zadostiučinění. [...] Ukazují se jim vždycky jako neochvějná přehrada: pojmu záměry, a já je náhle zarazím. Obrňují se odmítnutími; ježím se námitkami; mám vždycky v ústech jenom slova: povinnost, čest, cudnost, slušnost; uvádím je v zoufalství [...] a dělám, jako bych jim chtěl dáti na srozuměnou, že nemám jiné pohnutky nežli jejich vlastní zájem a velkou oddanost k nim.*“⁹

Perské listy mají mimořádný úspěch. Paul Valéry ho vysvětluje opojením ze svobody ducha. Aby Montesquieu sklídl potlesk za svou odvahu, spíše než aby byl vypískán za rozbíjení řádu, je třeba, aby regentství bylo oním „*líbez-*

8 Tamtéž, s. 152–153.

9 Tamtéž, s. 34.

ným okamžikem“ nezodpovědnosti, kdy společnost zapomíná na dobrodiní víry a iracionálna, aby se oddala libertinství a nevěře ducha. Začátky konce, říká Valéry, jsou nádherné. „Svoboda ducha byla v té době tak velká, že tyto dopisy ani v nejmenším nebránily kariéře předsedy senátu a filozofa.“ Znamenalo by to, že společnost v době regentství — společnost Lawova Systému — měla dokonalé povědomí o sobě samé a že se mohla prohlížet v *Perských listech* jako v zrcadle. Montesquieu měl přesnější hodnocení. Jedna z kapitol jeho *Myšlenek* (číslo 2249) je věnována *Perským listům*:

„Když bylo toto dílo vydáno, nepohlíželo se na ně jako na seriózní dílo. Nebylo jím. Prominuly se mu dvě nebo tři troufalosti s ohledem na svědomí, které bylo zcela otevřené a vrhalo kritiku na všechno a jedovaté pomluvy na nic. Každý čtenář podával svědectví sám sobě. Připomínal si jen svou veselost. Kdysi se lidé rmoutili stejně, jako se rmoutí dnes. Avšak lépe se vědělo, kdy je třeba se rmoutit.“ Vážný autor *Ducha zákonů* chce rozhodně udržet na *Perských listech* ochrannou masku fantazie. Doba zveřejnění myšlenek je také — stále ještě — časem jejich skrývání.

PRAMENY

MONTESQUIEU: *Œuvres complètes*. Vydání Roger Caillois. 2 svazky. Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1949.

— *Œuvres complètes*. Svazek XVIII: *Correspondance (1700–1731)*. Vydání Louis Desgraves a Edgar Mass. Oxford, Voltaire Foundation 1998.

SAINT-SIMON: *Mémoires*. Svazek VII: 1718–1721. Vydání Yves Coirault. Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1987.

Jean BUVAT: *Journal de la Régence*. Svazek I. Paris, Compardon 1875.

Mathieu MARAIS: *Journal et Mémoire sur la régence et le règne de Louis XV*. 4 svazky. Paris, 1863–1868. Reedice Genève, Slatkine 1967.

Edmond Jean Francois BARBIER: *Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV*. Díl I: 1718–1720. Paris, Charpentier, 1886. Reedice New York, Johnson Reprints 1972.

Edgar FAURE: *La Banqueroute de Law*. Paris, Gallimard 1977.

Paul VALÉRY: *Variété II*. Paris, Gallimard 1930.

Jean-Christophe PETITFILS: *Le Regent*. Paris, Fayard 1986.

Jean STAROBINSKI: *Montesquieu par lui-même*. Paris, Éd. du Seuil 1994.

Louis ALTHUSSER: *Montesquieu, la politique et l'histoire*. Paris, PUF 1959.

Georges BENREKASSA: *Montesquieu, la liberté et l'histoire*. Paris, Le Livre de Poche 1987.

Jean EHRARD: *Politique de Montesquieu*. Paris, Armand Colin 1965.

Jean GOULEMONT: „Questions sur la signification politique des *Lettres persanes*“.

In: *Approches des Lumières*. Miscelanea pro Jeana Fabre. Paris, Klincksieck 1973.

Robert SHACKLETON: *Montesquieu, une biographie critique*. Grenoble, Presses universitaires de Grenoble 1977.

MONTESQUIEU: *Perské listy*. Přeložil Josef Kopal. Praha, Odeon 1989.

21] KULTURNÍ REVOLUCE POMOCÍ ABECEDY

1750 – vydání prvního svazku *Encyklopedie*

Bývalý intendant v Poitiers, jmenovaný v roce 1747 pařížským policejním ředitelem, Nicolas-René Berryer je moderní muž: má vášeň pro nomenklatury a pro mechaniku. Počítá, klasifikuje, třídí, váží, měří, inventarizuje, vymýšlí systémy. Jako většina příslušníků elity své doby si představuje Boha jako hodináře-geometra a svět – a možná i člověka samotného? – jako stroj, z něhož se získá optimální výkon, když se popíše, pochopí a zracionalizují všechna kolečka.

Zavedení pořádku se nevyhne ničemu a nikomu; nepravidelnost představuje špatnost, ošklivost, šílenství, anarchii. Jean-Philippe Rameau matematizuje hudbu; intendant, výběrčí daní a inženýři nové Vysoké školy stavitelského inženýrství si rozdělují Francii, sestavují mapy a snaží se dát každého daňového poplatníka do kartotéky, změřit majetky a výnosy. Objednávají se ankety o koželužnách, o papíru, o pohybu hvězd, o umístění hřbitovů, o koňské medicíně, o povodních. Jean-Jacques Bruhier d'Ablincourt publikuje *Disertaci o nejistotě znaků úmrtí a o zneužívání unáhlených pohřbů a balzamování*. Soudní prezident de Montesquieu, nejrafinovanější a nejméně geometrický duch své doby, vydává v roce 1749 své mistrovské dílo *O duchu zákonů*, kde prezentuje různé formy vlády jako systémy definované jejich povahou, jejich principem a dynamikou jejich korupce. Jacques de Vaucanson, geniální mechanik, který nejprve okouznil dvůr svými báječnými hudebními automaty, vynalezl první zcela automatický tkalcovský stav. La Mettrie píše spis *Člověk stroj* ve stejnou dobu, kdy Boyer d'Argens v erotickém spisku *Tereza filozofka*, velkém úspěchu libertinské literatury, obhazuje užívání zahuštěných látek místo jednoduché mechaniky smyslných tekutin. I sama poezie, bohužel, podléhá nákaze a stává se strojem na rýmy o všem a o ničem a obratnost rýmování je prvním hodnotícím kritériem: metrománie se zmocňuje i těch nejlepších.

Protože Newton objevil všobecný zákon o fyzických jevech, abbé Batteux si v knize *Krásná umění redukována na jeden a týž princip* troufá vyslovit

zákon o estetických jevech: umění se redukuje na imitaci přírody: „V pokladech přírody najdeme všechny rysy, jejichž nejkrásnější imitace mohou být komponovány; je to jako studovat skicáře nějakého malíře. Umělec, který je hlavně pozorovatelem, je rozpoznává, vytahuje je z davu, dává je dohromady.“ Krása, stejně jako pravda, je záležitostí třídění a seřazení.

Pan Berryer je člověk řádu, tedy člověk se vkusem. Je to umělec, jehož materiálem je Paříž, její ulice, obyvatelé, to, co jí hýbe. Povahou bližší džungli, tak hodnotí Jean-Jacques Rousseau Paříž v líčení svého příjezdu do města a svého zklamání: „Představoval jsem si město krásy úměrné jeho velikosti, imponantního vzhledu, kde člověk vidí jen nádherné ulice, paláce z mramoru a zlata. Když jsem vstoupil do Paříže přes předměstí Saint-Marceau, viděl jsem jen špinavé páchnoucí uličky, ošklivé černé domy, tvář nečistoty, chudoby, svět žebráků, vozků, látařek, pouličních prodavaček bylin a starých klobouků. [...] Zůstalo mi z toho navždy jakési tajné znechucení ze života v hlavním městě.“ Jean-Jacques a policejní ředitel vyznávají stejný odpor k tomu, co je beztvaré a nečisté, k hemžení. Přitom v Paříži se to jen hemží: počet jejich obyvatel se odhaduje na téměř osm set tisíc osob – ale není to moc jisté, protože ještě není možné stanovit, co by se mělo počítat. Lidé navzdory královským výnosům přetékají přes hrady, usazují se na předměstích, zabírají náměstí a zahrady ve stálé a chaotické stavební horečce. Desítky tisíc venkovanů, kterým se někdy podaří najít ubytování – jedna místnost na rodinu – v přízemích domů nebo naopak pod střechami, nebo – nejčastěji – zaberou rozlehlé opuštěné pozemky mezi vinicemi a poli, které jsou k dispozici za hranicemi potravní čáry: vzniká tak město mimo město, pohyblivé, neuchopitelné, měnící se podle let a ročních období.

Neboť Paříž nepatří vůbec Pařížanům. Původní obyvatelstvo, to, které obývá hlavní město po tři až čtyři generace, je mnohem méně početné než populace nedávných imigrantů. Paříži chybějí děti; většina z těch, které se ve městě narodí, je poslána na venkov ke kojné, odkud se už nevrátí: třicet až čtyřicet procent umírá v prvním roce života. Jejich místo zabírá, dá-li se to tak říct, plynulý tok obyvatel provincií, kteří projíždějí, usazují se, odcházejí, znovu se vracejí, mizí v davu, cizinci ve městě, kde se skrývají, unikajíce běžným sítím začlenění do společnosti – farnostem, řemeslu, bydlišti. Přílivy migrujících, přitahovaných snem o bohatství nebo vyhnaných bídou, deklamovaní lidé, vyloučení ze společnosti, vydědenci, sirotci, kteří velmi mladí opustili své vesnice, bloudili po cestách, nacházejíce tu či tam práci a prostředek obživy, než se znovu vydali na cestu k hlavnímu městu. Tvoří důležitou část těch čtyřiceti tisíc služebných, nezaměstnaných a příležitostných pracujících, nádeníků, vykladačů zboží a nosičů vody, čističů bot, kominíků, vorařů, lodníků, pokoutních obchodníků, pravidelných nebo příležitostných prostitutek.

Dobové romány od autorů jako Marivaux nebo abbé Prévost, později Restif či Mercier, staví – bezpochyby nesprávně – městského obyvatele

Paříže, řemeslníka nebo měšťana, proti této mase nově příchozích, kteří jsou ještě cítit půdou a hrubostí venkovského života. Ti poslední příchozí jsou špinaví, hubení, spálení životem na čerstvém povětří, rozedraní, umlčující svůj hlad špatným alkoholem. Stále trochu vagabundi, žebráci nebo zloději, pokud jimi nejsou docela. Mluví podivnými nářečnými, jsou jako pěst na oko, vzbuzují strach. Ve městě, které jinde vystavuje okázale své bohatství, kde se staví ze všech sil paláce a domy pro potřeby staré aristokracie a nové finanční a úřednické šlechty, představují sice nezbytnou a levnou pracovní sílu, ale i stálý zdroj strachu a nejistoty.

K této mase manuálních pracovníků bez kvalifikace, hledajících chleba a práci, je třeba přidat faunu nového druhu, druh jakéhosi intelektuálního podproletariátu. Neví se, jak jsou početní, ale potkáte je všude: i oni přišli z provincie, často studovali v semináři, zapsali se na univerzitu, mají zkušenost s právnickým řemeslem. Umějí trochu latinsky, mají chatrné základy matematiky a hudby, někteří komolí právníký žargon; skládají verše. Ti, na něž se usmálo štěstí, nebo ti, kteří přišli do Paříže s doporučením, se alespoň na čas uplatní jako personál pověřený výchovou bohatých dětí nebo tajemnickými pracemi; ostatní se nechávají vydržovat ženami nebo dávají své pero do služby tomu, kdo zaplatí nejvíc za básně pro svou milenku nebo za pamflet proti svému nepříteli. V kabaretech, ztrácejíce se mezi zákazníky prostitutek, pasáky a zlodějíčky, si vyměňují názory i dobré adresy, kde se dá najít hodina kondice, jídlo nebo informace o knižním trhu: tamten kupuje pornografické příběhy, tenhle sbírku anekdot o paní de Pompadour, třetí sbírku maxim z veřejného práva.

Hranice mezi pařížskou spodinou a maškarním průvodem marginálních spisovatelů a nájemných veršotepců není nepropustná. Ti i druzí dosvědčují nepořádek a dynamismus hlavního města. Město je jediným místem, kde se ve víru činností mohou sociální bariéry na chvíli zrušit. Bohatí a mocní potřebují spisovatele; poptávka po psaní vytváří nabídku, příliš velkou: vytváří i divokou konkurenci mezi literáty bez postavení. Pro malou šanci dostat se mezi malý počet vyvolených, být konečně zavedený spisovatel, je třeba na sebe velmi výrazně upozornit. I za cenu rizika překročení mezí, což znamená Bastilu nebo exil.

Posláním pana Berryera je udělat z Paříže civilizované město. Věhlasné a harmonické velké hlavní město největšího evropského království. Vidí se jako Le Nôtre, jako sociální zahradník královského řádu. Musí učinit město viditelným a čitelným.

Jde také o to zahnat stále se vracející noční můru, starou jako samo století: spojenectví městského kvasu a parlamentní opozice. Strašidlo frondy se objeví pokaždé, kdy je parlament v pohybu. A k tomu se hodí každá záminka: spor o jansenismus nekončí a většina členů parlamentu válčí proti náboženské politice krále a pařížského arcibiskupa Christophu de Beaumont; četné

pokusy o reformu a organizaci daní zpřesňované generálními finančními kontrolory po sobě následujícími v úřadě; zakazování „špatných knih“, administrativa justice. Každá královská iniciativa zaměřená na vnucení nebo obnovení mocenského absolutismu je okamžitě předmětem odmítání, protestů, výtek, kasací, a dokonce stávek. Pařížský parlament, podněcovaný potají několika nesmiřitelnými jansenisty, brzy následován četnými parlamenty v provincii, se promění v konzervativního oponenta všemocného státu. Jeho propagandisté a historikové – zarputilí jansenisté jako Adrien Le Paige – budou brzy tvrdit, že parlamenty jsou starobylejší – a tedy mají větší legitimitu – než sama monarchie.

Je tedy důležité odříznout členy parlamentů od jejich lidové základny. Konstatujme, že první Berryerova nařízení z května 1749 mívá na kontrolu veřejných míst a na šíření informací. Šéf policie vydává předpisy o divadelních představeních, o policii v kostelech – kde jsou kázání častým spouštěčem nepokojů –, zákaz hazardních her (a zavření míst, která jsou pro ně vhodná), striktní rámec aktivit kolportérů a lepičů plakátů, a konečně zákaz prodávat na pařížských nábřežích a mostech knihy bez královského imprimatur.

Dne 12. listopadu téhož roku 1749 přechází Berryer do fáze rozdělení města za účelem kontroly a čistek. Jde nejprve o to moci identifikovat osoby – jejich jméno, původ, povolání, rodinu, bydliště – a pak moci sledovat jejich pohyb; pronajímatelé zařízených pokojů musejí vést evidenci, kde zaznamenávají příchody a odchody, zaměstnavatelé jsou nuceni informovat o stavu personálu. Pak je třeba izolovat a znehybnit ty, kteří nezůstávají na místě, sloužící bez livreje, vojáky dočasně bez posádky, děti bez rodin, vagabundy a žebráky. Je třeba očistit Paříž od těch, co bloudí, pokud chce konečně mít k dispozici stabilní, matematicky uchopitelný městský prostor, jehož rozmach je možné plánovat. Berryer chce dosáhnout přehlednosti ulice. Znáť, aby mohl ovládnout; to je heslo doby.

Opatření, která činí, jsou málokdy nová, ale úmysly ano. Zavírání žebráků a vagabundů do chudobinců je starý recept. Ani nenávisť a strach, které vzbuzují nezaměstnaní, nejsou nové: jestliže lid neprodukuje, k čemu může sloužit? Ale Berryer použije prostředky odpovídající jeho záměrům. Dá policii všude. Policii v uniformách i v civilu; policii viditelnou i neviditelnou. Práce několika z jeho aktivnějších komisařů bude spočívat v náboru a kontrole velkého počtu špiclů a donašečů; oni sami jsou často vybíráni ze spodiny společnosti a pokračují pak pod dohledem ve svých nedovolených aktivitách. Každé prostředí je infiltrováno, donášení živě doporučováno. Kněží udávají špatné farníky nebo páry žijící bez sňatku; nájemní spisovatelé se chrání tím, že udávají autory zakázaných knih; špiclové jsou v tiskárnách, jíní se učí v kabaretech buřičské písničky a jména těch, kdo je zpívají. Touha po řádu generuje zmatek.

Ale Paříž si chrání své tajemství, uniká policejní racionalitě. Svým způsobem: nutkavě, nepochopitelně, iracionálně, archaicky. Během zimy 1749–1750 se zvyšuje napětí mezi ulicí a všudypřítomnou policií; kdykoli sbalí nějakého vagabunda, je to záminka k potyčce. V květnu se rozpoutá bouře.

Prvního května zatkne biřic noční hlídka Sébastien Le Blanc šest výrostků, kteří si „hrají“ podél stoky na předměstí Saint-Laurent. Ulice začne vřít; je třeba povolát gardové vojáky. Strhne se bitka, jsou ranění. Převahu má oddíl gardy a „vagabundi“ jsou odvezeni do Châteletu – je jim mezi třinácti a šestnácti lety. Začne se povídat, že Berryer a jeho muži unášejí děti. Barbier ve svém *Deníku* zaznamenává počínaje 16. květnem: *„Už osm dní se říká, že přestrojení policejní biřicové krouží v různých čtvrtích Paříže a unášejí děti, dívky i chlapce, od pěti, šesti do deseti a více let, dávají je do kočárů a fiakrů, které mají připraveny. Jsou to malé děti řemeslníků a jiných pracujících, které jsou posílány do sousedství, do kostela nebo s nějakou pochůzkou. Protože tito biřicové jsou v měšťanských oděvech a krouží po různých čtvrtích, nezpůsobilo to zpočátku velký rozruch.“*

Role se obracejí: ulice zorganizuje svou policii proti té policii, která krade děti. Ještě 15. května jsou pronásledováni biřici, kteří jsou nuceni se uchýlit do domu jednoho komisaře. Dav ho obléhá, zasáhne hlídka, snažíci se dostat je z úkrytu, přičemž je zabit jeden člověk a mnoho dalších je zraněno. Čtvrť Marais a Temple vzplanou různými vášněmi. Jsou napadáni chodci podezřelí z toho, že to jsou policisté převlečení za měšťany. Strach se mísí se zlostí. V noci se objevují ručně psané plakáty vyzývající rodiče, aby *„nenechávali své děti chodit samy do školy, je třeba je přivést a zase vyzvednout, protože za ně vůbec neodpovídáme“*. Ustavují se skupinky sebeobraný; šíří se poplašné zvěsti. Mluví se o pokoutních lodích odvázejících čerstvé maso do kolonií.

Konečně 22. května vypuknou nepokoje v celé Paříži. Někdy ze zcela bezvýznamných důvodů se dav shromáždí, pronásleduje podezřelé osoby, obléhá veřejné budovy, rozbíjí okna, vyráží dveře. Tisíce osob se staví proti policii. Na mostě Saint-Michel se pokusí skupinka mladých lidí rozbít dveře zbrojnice, aby si opatřili pušky. Situace se uklidní až pozdě v noci, ale potyčky pokračují i ráno mezi tržištěm Saint-Honoré a Palais-Royal. Jeden biřic jménem Labbé je obviněn, že chtěl unést dítě na Pont Marie. Je pronásledován; chytí ho po dlouhé honičce. Hlídka ho osvobodí a zatkne, aby ho zachránila před lynčováním. Vojáci ho odvedou až do domu komisaře oné čtvrti. Dav je následuje. Komisař slíbí, že biřice pošle do vězení. Ale povstalci rozbijí dveře; stráže střílejí, dav odpovídá. Labbé je vyrván z rukou strážníků, ještě uprchně, je chycen a ubit ranami holí a kamením.

Jeho mrtvola je pak odtažena až před palác, v němž sídlí Berryer. Poselství je jasné. Budova je obléhána. Policejnímu řediteli se podaří uprchnout přes zahrady. Povstání nakonec rozpráší armáda. Večer 24. května se pod okny Labbého milenky shromáždí skupina povstalců a provede tam podivný pohřební obřad. Podříznou kočku, požehnají ji vodou z potoka, nad její mrt-

volou zazpívají *De profundis* a pak ji hodí na hranici s příslibem stejného osudu Berryerovým špiclům.

Téhož večera se sejdou Berryer, René-Charles de Maupeou, první předseda pařížského parlamentu, a Antoine-Louis Bellanger, první králův advokát, aby se pokusili ukončit tyto nepokoje. Vypracují kompromisní text, který parlament publikuje druhého dne. Je v něm uvedeno všechno najednou: vyšetřování „*těch, kdo šířili falešné zprávy*“ i fakta o únosech dětí. Vyšetřování je svěřeno radovi Severtovi, který bude velmi seriózně pracovat až do 30. července. Třicet osob je zatčeno, mezi nimi i pět členů pořádkových sil. I když jsou výslovně zakázány různé postupy proti vagabundům a žebrákům, i když je několika příliš horlivým biřicům – mezi nimi Le Blankovi – udělena „*veřejná důtka na kolenou ve velkém sále Parlamentu*“ a jsou odsouzeni k symbolické pokutě, tři ze vzbouřenců, vybraní spíše náhodně, mezi nimiž je jeden šestnáctiletý chlapec, Charles-François Urbain, jsou odsouzeni k smrti a 3. srpna pověšeni na náměstí de Grève.

Místo poprav je obklopeno nemalým počtem vojáků. Barbier vypráví, že „*když uhlíř vystoupil na žebrák, všechen lid na náměstí křičel ‚milost‘, což zastavilo kata, který nechal trestaného na hrdle sestoupit o několik příček. U dvou ostatních to vzbudilo trochu naděje; ale nebyla žádná milost. Stráže v tu chvíli vytvořily, jak pěšky, tak na koni, velký kruh a bajonety na svých puškách donutily lid couvnout, bylo tam dokonce několik raněných a povalených, a poprava pak byla vykonána*“.

Ale Paříž – ulice i „počestní lidé“ – ten rozsudek nepřijala. Cech uhlířů nechá za duši svého popraveného druhu sloužit mše. Markýz d'Argenson, sám syn bývalého policejního ředitele, bývalý tajemník ministerstva zahraničí a nepřítel Ludvíka XV., zaznamenal ve svém *Deníku*, že během velkých slavností uspořádaných mocí u příležitosti narození královny dcery Marie-Josely dne 26. srpna „*panovalo [ve Versailles] rozladění nad mimořádným smutkem lidu během ohňostroje radosti; sotva se dalo upozorovat, že tam jsou diváci, takové tam bylo ticho*“. D'Argenson s nadšením komentuje: „*Lid se odvrátil od svého pána; není nic mrzutějšího*.“ Mezi Paříží a jejím králem se právě přerušilo staré kouzlo, dávná magie. Na policejní logiku, na Berryerovu nebojácnou společenskou hygienu město odpoví jinou logikou, jinou solidaritou. Král se ho obává, nenávidí ho a podcezí, ale město se proti němu nepostaví. Odcizí se mu a zapomene na něho.

Na konci října obdrží pařížští knihkupci text prospektu vytištěného v osmi tisících exemplářích, což je ve vydavatelském světě předrevoluční monarchie něco výjimečného. Oznamuje na třiceti stránkách zrod a vydání díla, které „*nebude mít méně než osm svazků a šest set celostránkových ilustrací*“: *Encyklopedie aneb racionální slovník věd, umění a řemesel*. Prospekt oznamuje triumfálně, že „*až dodnes nikdo nesestavil tak velké dílo; alespoň nikdo je nedokončil*“. Inzerát je dílem jednoho ze dvou ředitelů podniku, Denise Diderota.

Diderot je známý teprve krátce. A za svou novou slávu vděčí převážně panu Berryerovi. Policejní ředitel vydal 22. července 1749 rozkaz zatknout

a „*dát zavřít do Vincennes pana Diderota [sic] autora knihy Slepec*“. Diderot se tedy dostává do vězení v okamžiku, kdy se sotva začíná vyhrabávat z bahna. Ber-ryer představuje hrozbu, že do něho zase spadne.

Pochází z Langres, v šestnácti přichází jako tolik dalších do Paříže kvůli bezvýznamné kariéře, snad kněžské: do kněžského stavu vstoupil ve třinácti letech. Je živý, rychle se učí, zamilovaně si vychutnává život. Bezpochyby trochu studoval na Sorbonně, ale velmi nesoustavně; pak zmizí životopiscům z očí. Od šestnácti do dvaceti devíti let zmizí v pařížské temnotě. Předpokládalo se, že v některých jeho knihách, zejména v *Rameauově synovci*, lze najít nějaké důvěrnosti z těchto třinácti anonymních let. „*Tady, pane filozofe, ruku na srdce, mluvíte jasně. Byla doba, kdy jste nebyl tak blahobytný jako dnes... Co jste tehdy dělal v aleji Vzdechů? – Dost smutná postava. Když jste odsud vyšel, potloukal jste se na dlažbě ... Dával jste hodiny matematiky. – A sám jsem neznal nic: to tím chcete říct, že? – Právě tak.*“

Diderot prožil to, čemu se později bude říkat *bohéma*; život na okraji, nejistá situace mladých lidí příliš vzdělaných na to, aby se živil rukama, a příliš daleko od literárních institucí, aby mohli žít ze svého psaní. Jakýsi prostor mezi dvěma světy, kde je morálka podřízena nutnosti; kde se stránka rukopisu platí jídlem, kde je mezi chudobnými básníky divoká konkurence, ale kde lze zažít i jakousi solidaritu chudoby a ambicí.

Třináct let po Paříži mansard a krámků, nutnost čelit takovým konkrétním skutečným, jaké nikdy nebyly popsány v knihách. Třináct let, kdy lze každý den konstatovat, že svět má dvě tváře, podle toho, zda ho pozorujeme z ulice, nebo z královského dvora, a že knihy, beletrie, přinášejí jeho umělý, abstraktní a falešný obraz. Divadlo lží, jehož postavy se jako špatní herci natolik ztotožňují se svou rolí, až se ztratí sami sobě.

V roce 1742, tedy v devětadvaceti letech, se Diderot při náhodném setkání seznámí s jiným člověkem z okraje společnosti, Ženevanem jeho věku, jménem Jean-Jacques Rousseau, který právě dorazil do Paříže. Jestliže Diderot neudělal nic, čím by se mohl chlubit, Rousseau neudělal už vůbec nic; jenom využíval svého šarmu, aby hrál syna-milence paní de Warens, četl, co se mu dostane do ruky, a mezi dvěma rozepřemi s „maminkou“ vstoupil v Lyonu do služeb pana de Mably jako učitel. Jeho velmi osobité pedagogické koncepce způsobí, že je brzy propuštěn. Vyhnán z Lyonu, vydá se Jean-Jacques dobývat Paříž s tak udivující směsicí plachosti, neobratnosti a odvahy, že musí být přitažlivá. Několik týdnů po svém příchodu do hlavního města už má venkovan svůj příbor u paní Dupinové, dcery velmi bohatého bankéře Samuela Bernarda. Je tak krásný a tak zvláštní.

Diderot nemá nic z jeho drsné svůdnosti, ale Jeana-Jacquesa zbožňuje. Oba muži sdílejí stejné nadšení, stejnou dobyvatelskou vůli, stejný vztek na svět bohatců kulturního světa, kteří si žárlivě střeží svá privilegia. Nechtějí být vojáčky nějakého literárního válečníka – i kdyby to byl Voltaire –; touží dát

vyniknout originalitě svého hlasu. Abbé de Condillac nepatří do stejného sociálního prostředí jako naši dva kumpáni, je součástí bohaté a urozené rodiny Mably, kde byl Rousseau sluhou-preceptorem. Ale hlásá nové ideje, které pobuřují jeho okolí, teorii poznání, která je ještě radikálnější než filozofie Angličana Johna Locka a jež odvážně tvrdí, že všechno, co známe, všechno, co si myslíme, pochází ze zkušenosti, kterou získáváme prostřednictvím smyslů. To je tak šírou páchnoucí myšlenka, tak protichůdná tehdy vládnoucímu karteziánství, že žádný nakladatel nechce vydat Condillacův rukopis, jeho *Esej o původu lidského poznání*. Rousseau vypráví: „Mluvil jsem s Diderotem o Condillacovi a o jeho díle; seznámil jsem je. Byli stvořeni k tomu, aby se dohodli; dohodli se. Diderot najal knihaře Duranda, aby se postaral o abbého rukopis, a tento velký metafyzik tak měl svou první knihu, a z milosti téměř sto écus, které by možná nenašel beze mne.“ Vida, skupina vybavená filozofií; i když Condillac se z opatrnosti a ze zbožnosti drží od encyklopedického podniku stranou.

K této malé neklidné buňce se brzy připojí čtvrtý muž, deklasovaný jiného druhu, Jean Le Rond d'Alembert. Jako opuštěné dítě, nemanželský syn slavné kanovnickové de Tencin, sestry kardinála, arcibiskupa v Lyonu a ministra – a rytíře Destouches –, žije d'Alembert skromně v bytě své kojné, ženy sklenáře, která se ho ujala. Ale tento chudobný mládenec, kterého jeho matka nechtěla nikdy vidět, je velmi nadaný a předčasně vyspělý intelektuál, renomovaný matematik, který se stal členem Akademie ve třidvaceti letech, brilantní řečník. Patří do obou světů – stínu i světla.

Ti čtyři se scházejí dvakrát až třikrát týdně v hotelu Panier Fleuri u Palais-Royal. Večeří, diskutují – hodně o hudbě a filozofii, málo o literatuře. Literární svět se zdá být nejvíce uzavřený, nejvíce podřízený vládnoucím společenským a estetickým modelům, které se snaží spíše zdokonalit než svrhnout. Žije z obrazů a neví nic o realitě. Jestliže je možná nějaká trhlina, je na straně idejí, vědění a výroby vědění: kvarteto se na návrh Jeana-Jacquesa rozhodne dělat noviny. Budou se jmenovat *Le Persifleur* (*Posměváček*), budou praktikovat opovážlivost, nebudou šetřit zavedené celebrity. „*Nečekané události*“, píše Rousseau, „*nás zastavily a projekt skončil.*“

Těmito „*nečekanými událostmi*“ je k našemu překvapení návrh, který dostane Diderot, později d'Alembert: řídit encyklopedii, naučný slovník. Tento nápad visí ve vzduchu už dlouho. Čtenářská veřejnost si přeje mít dílo, které přesně seřadí vědění nashromážděné v oblasti medicíny, matematiky, fyziky, navigace, topografie, farmakologie nebo heraldiky, dílo, které bude definovat jejich pojmy a udělá ve všem jasno. Společnost chce sestavit inventář světa, kde žije, aby ho mohla racionálněji obývat.

Angličané mají takový nástroj k dispozici již od roku 1728: dva svazky díla *Cyclopaedia, or an Universal Dictionary of Arts and Science*, vydaného Ephraïmem Chambersem. Knihkupce Le Breton získá bez potíží v roce 1745 svolení k překladu. Hledají se finanční zdroje, je založen francouzsko-anglicko-německý

podnik, jsou najati literární ředitelé. Protože investice i předpokládané zisky jsou nemalé, společníci se odporně hádají obviňující se z podvodů a zneužívání úřední moci. Všechno skončí u soudu, který kromě jiného konstatuje bankrot celého projektu. Tehdy zasáhne Henri François d'Aguesseau, sedmasedmšátleť kancléř Francie a od roku 1717 ministr spravedlnosti. Starý kancléř není kdovíjaký novátor; je to strohý úředník, přísný, blízký jansenistům, nepřátelský k „novinkám“ a nádavkem velmi vzdělaný. Chce ten slovník; považuje ho za nezbytný pro Francii, jak po intelektuální stránce, tak z hlediska – podle něj zásadního – prestiže i z pohledu ekonomického, který je všudyprítomný: francouzskému knihtisku je třeba vrátit prosperitu, kterou oslabil systém cenzury ve prospěch holandských, anglických, německých a švýcarských knihtiskařů. D'Aguesseau tedy vezme celý projekt pod svá ochranná křídla. Pobízí Le Bretona, aby našel nové společníky – Briassona, Davida staršího, Laurenta Duranda. Je najat nový ředitel, Gua de Malves, opravdový vědec, ale prachšpatný editor, jenž má ovšem tu zásluhu, že do projektu přivede jako spolupracovníky Denise Diderota a Jeana d'Alemberta. Prvního proto, že už přeložil z angličtiny, kterou se naučil bůhví kde, lékařský slovník a pořídil překlad, či spíše volnou adaptaci *Zásad morální filozofie* Shaftesburyho, toho druhého kvůli jeho vědeckému geniálnímu talentu.

Pak nechá Malves knihkupce na holičkách a vrátí se ke svým studiím. Nepadá v úvahu skončit a je třeba konat rychle: 16. srpna 1747 je ve spěchu podepsána smlouva, která dělá z Diderota a d'Alemberta spoluředitele díla. Zajišťuje rovněž každému z nich plat sto čtyřicet čtyři livrů měsíčně – tedy částku odpovídající asi patnácti tisícům franků v roce 2000 – po dobu čtyřiceti měsíců. Konec bohémského období, vstup do malé literátské buržoazie. Ještě je třeba, aby nové spřežení bylo potvrzeno mocnými. Pokud jde o d'Alemberta, žádný problém, jeho vědecké tituly jsou zárukou. Ale co Diderot?

V lednu 1748 je Diderot přijat k audienci u kancléře d'Aguesseau. Neví se, co se odehrálo mezi starým konzervativním ministrem a bouřlivým novinářem. Seznámil se d'Aguesseau s policejními hlášeními a udáními, která nasbíral Berryer a která Diderota popisovala jako „*velmi nebezpečného muže, který mluví o svatých mystériích naší víry s pohrdáním*“? Myslel si, že se Diderot stane „jeho“ člověkem, protože mu bude vděčit za vše, i za svou svobodu? To, že si kancléř vybral Diderota, je jeden z okamžiků, kdy jako by logika politiky postrádala smysl. Proto ji nahradíme románem: románem o ohnivém řečníkovi, který svůdností a nadšením svého proslovu okouzlí starého ministra, ohromí ho svou genialitou, výřečností i inteligencí, aby ho přesvědčil o významnosti celého podniku a výjimečné schopnosti jeho ředitele dovést ho ke zdárnému konci.

Faktem zůstává, že sotva je Diderot jmenován, dává *Encyklopedii* nečekaný rozlet. Už nejde o to přeložit Chamberse, ale zbudovat pomník poznání. Nejen slovník, ale gramatiku světa, řád vědění. Čtenář, píše Diderot, musí

vidět řád „řetězu, pomocí kterého můžeme sestupovat bez přerušení od prvních principů nějaké vědy nebo umění až k nejbzdálenějším důsledkům, a vystoupat od těchto nejbzdálenějších důsledků k původním principům; přejít nepozorovaně od této vědy nebo umění k jinému, a lze-li to tak vyjádřit, udělat cestu kolem celého světa (literárního), aniž se ztratíme“.

Vytvořit společný jazyk, v němž by byly všechny věci pojmenovány pro každého stejně, zrušit vzdálenosti, které různé typy sociálního úzu ve společnosti zavedly, znovu položit základy tohoto jazyka tím, že provede radikální kritiku „starého jazyka“, žargonu pro zasvěcené do scholastiky, to představuje dílo současně vědecké, polemické i politické. Neutralita abecedního řazení má za úkol zamaskovat intelektuální odvahu celého projektu.

Diderot začne vytyčovat plány, vybírat spolupracovníky, sestavovat seznamy hesel, když je 22. července 1749 zatčen a uvržen do Vincennes, poté, co publikoval *List o slepcích*. Uvázne v jednom z těch represivních zátahů, které Berryer s oblibou pořádá, aby ohromil veřejné mínění a ubezpečil zastánce tradičního pořádku. Ve stejnou dobu jako on je v Bastille uvězněno nebo k exilu donuceno několik autorů satirických brožur, několik jansenistů, kteří mluvili příliš nahlas o korupci mravů a proti bláznivému utrácení krále a jeho dvora, několik obchodníků, kteří protestovali proti příliš velkým daním, a dokonce několik šlechticů nesouhlasících se žalostnou smlouvou z Aix-la-Chapelle.

Diderot zůstane ve vězení sto tři dny, pro výstrahu. Získá tam slávu. Je možné beztrestně zavřít neukázněného autora *Upovídaných šperků*, dokonce i autora *Listu o slepcích*, materialistického filozofického dílka, které je srozumitelné jen odborníkům, ale jinak je to s ředitelem *Encyklopedie*. I když Voltaire protestuje a ozdobí Diderota pěknou přezdívkou „Sókrates“, která mu zůstane, i když paní du Châtelet intervenuje u svého švagra, velitele věznice ve Vincennes, aby zlepšila zacházení s vězněm, i když se Diderot stane pro malou skupinku spisovatelů a vědců symbolem potlačovaného myšlení a modernosti, nejúčinnější tlak přichází odjinud.

Investoři *Encyklopedie*, Le Breton, Briasson a spol., jsou na pokraji úpadku. Investovali do projektu celé jmění, najali personál, uzavřeli smlouvy s lyonskými tiskaři. Diderotovo nedobrovolné odpadnutí je ruinuje. Udělají všechno, aby získali svého ředitele zpět. Jejich argumenty jsou čistě ekonomické, klidně podvrtné: jakou hodnotu má několik kazů na morálce a náboženství vedle prosperity království, vedle obrany francouzského knižního průmyslu proti cizí konkurenci? Faktem je, že tuto obchodnickou logiku sdílí část mužů u moci, zatím menšinová. Voltaire to pocítil v roce 1773, při vydání svých *Filozofických listů*: obchod se špatně snáší s netolerancí. Režim už nepřestane váhat mezi ideologickým autoritářstvím a ekonomickým rozvojem, bude se vykrucovat a střídat laxismus a represí, i když se to bude snažit maskovat. Spisovatelé vtrhnou do této trhliny.

A jí vděčí *Encyklopedie* za svou existenci. Od vydání prvních dvou svazků nemůže nikdo pochybovat o revolučním charakteru podniku. Už „Předmluva“ podepsaná d'Alembertem vyznívá jako manifest kulturní revoluce. Z jedné strany klade člověka – a už ne Boha – na počátek i konec všeho poznání; na druhé straně požaduje od literátů, odborníků na jazyk, právo i povinnost definovat slova, stanovit pravidla veřejného diskursu, „*všechno prozkoumat, obrátit, bez výjimky a bezohledně*“ (Diderot), aby „*dali zbytku národa zákon o otázkách vkusu a filozofie*“ (d'Alembert). To znamená, aby definovali jazyk a pravidla veřejné debaty.

Jazyk, hlásá Diderot, je tmelem civilizace; díky jazyku „*mizí vzdálenost v čase, místa se dotýkají, vznikají pouta mezi všemi obývanými místy ve vesmíru a v čase a všechny myslící lidské bytosti spolu komunikují*“. Du Marsais, gramatik skupiny, ještě upřesňuje: „*Znalost jazyka je základem všech velkých nadějí. Bez dvojí konvence, která připoutá myšlenky k hláskám a hlásky k písmenům, by všechno zůstalo v člověku a tam by zhaslo; bez gramatiků a slovníků, kteří jsou všeobecnými tlumočníky lidí, všechno zůstává koncentrováno v jednom národě a zmizelo by spolu s ním. [Bez nich] by i ten nejobdivuhodnější objev představoval jen sílu samotářského génia nebo nějaké zvláštní společnosti a nikdy energii celého druhu.*“

Jsou to tedy tito technici, tito jazykoví experti, což jsou „lidé pera“ – spisovatelé, učenci, filozofové, ekonomové, lékaři –, kteří jsou oprávněni, ve vsí nezaujatosti a nezávislosti, ustavit jeden společný jazyk, objasnit svět, neboť bez toho žádná jednota, žádná soudržnost království není možná. *Encyklopedie*, pokus o popis veškerého lidského světa, je současně vědecký pomník, hymnus na oslavu lidské činnosti, jejíž tvůrčí možnosti soupeří s přírodou, a politická výzva, která usiluje o uchopení moci nad slovy společnosti.

Jedná se tedy opravdu o vyhlášení nadšené války tradičním držitelům této moci: panovníkovi, jeho vládě, legislativcům a profesionálům Božího slova. Buřičský podnik, pokus o kulturní státní převrat, který přirozeně vyvolá spojené sankce státu, parlamentů a církve. O to víc, že úspěch prvních svazků u publika překonává odhady knihkupců. Od roku 1752 je dílo odsouzeno, první svazky zakázány. Diderot pokračuje ve vydávání. V roce 1759 je sedm vydaných svazků odsouzeno pařížským soudním dvorem a veřejně spáleno. Královské povolení k tisku je odvoláno. Subskribentům musejí být vráceny peníze. Většina spolupracovníků v čele s d'Alembertem opouští loď. Rozhodnutí je změněno: kupci budou zaplacení dodáním svazků celostránkových ilustrací, na které Diderot získá nové imprimatur. Breve papeže Klementa XIII. potvrdí zákaz. Diderot pokračuje v podniku v poloilegalitě ještě sedm let ve společnosti několika věrných, mezi nimiž je rytíř de Jaucourt, nedostižný kompilátor. V roce 1766 Diderot zvolá „*Země! Velké prokleté dílo je dokončeno.*“ Deset svazků textu, které zbývalo vydat od zakazu v roce 1759, je naráz vrženo na veřejnost, navzdory zakazu distribuce v Paříži a ve Versailles. Celkem je to 17 svazků in-folio textu a 11 svazků ilustrací, 71 818 hesel, 20 milionů slov,

jichž se v letech 1770–1780 prodá dvacet čtyři tisíc exemplářů, z toho více než polovina mimo Francii.

Na vítězném konci bitvy má velký podíl Diderotova hrdinská paličatost. Po dvacet let čelil pod širým nebem nebo v hloubi svého ateliéru bouřím, dostával rány, riskoval svobodu, obětoval část své vlastní spisovatelské kariéry. Podváděl, sekal kolem sebe, manévroval, lhal, na hranicích zákona a přečinu. Přátelé, počínaje Voltairem a Rousseauem, zrazovali, opouštěli, odsuzovali. Vydavatelé ho podváděli a cenzurovali.

Ale nebyl by mohl zvítězit sám proti všem. Proploval mezi protimluvami svých nepřátel. Rozpory byly mezi králem a parlamenty, mezi parlamenty a církví, mezi církví a králem; ty rozpory někdy vedly k většímu tlaku proti *Encyklopedii*, častěji se neutralizovaly, vadily si navzájem, porážely se. Existovaly protimluvy i uvnitř mocenských skupin: mezi konzervativci a reformisty, mezi jezuitami a jansenisty, mezi zastánci silné ruky a zastánci občanského smíru a kompromisů.

Encyklopedie by nespátřila světlo světa bez Guillauma Lamoignona de Malesherbes. Zásadní dílo osvícenské politiky, válečný stroj vržený k dobytí tradice vděčí za svůj život jednomu ministrovi Ludvíka XV., který navíc pochází ze staré soudnické rodiny. Malesherbes, ředitel Knihoven, tedy ministr cenzury, mnohokrát slovník a jeho ředitele zachrání. Kryl, chránil, potají dodával odvalu. Jeho láska k literatuře se rovnala jeho věrnosti monarchii, aniž jí odporoval, navzdory zdání: Malesherbes soudil, že dílo Diderota a jeho literátské společnosti svědčí o velikosti francouzské kultury a přispívá k nezbytné modernizaci monarchie. Připomeňme si, že Malesherbes zemře ve svých sedmdesáti třech letech v roce 1794 na popravišti, protože chtěl u soudu hájit Ludvíka XVI.

Dalším zachráncem *Encyklopedie* je veřejné mínění. *Encyklopedie* přispěla k utváření veřejného mínění, které jí na oplátku umožnilo existovat. Diderotův podnik nabídl utopii společného jazyka tisícům lidí, kteří k němu neměli přístup, protože stáli mimo úzký okruh jeho specialistů. Dostal kritickou diskusi z oblasti divadla a literatury, kde byla uzavřena, do všech oborů vědění a moci. Náзор veřejnosti se stal veřejným míněním. A to přiznalo lidem literatury – nazvěme je *intelektuály* – právo vykonávat svobodně a nezávisle svou kritickou funkci pro dobro společenství. Počet subscriptů na *Encyklopedii* totiž nepřestal vzrůstat navzdory zákazu v roce 1759. Toto dílo bylo třeba vydat, protože se stalo nezbytným.

Ozdoby dvora, rozdávající radosti a emoci, od této chvíle budou spisovatelé národu i užiteční.

PRAMENY

- DIDEROT – d'ALEMBERT: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des science, des art set des métiers*. 28 svazků. Paris, Le Breton, David, Briasson et Furane 1751–1722.
- Denis DIDEROT: *Œuvres complètes*. Vydání Roger Lewinter. 15 svazků. Paris, Club français du livre 1973.
- *Correspondance*. Vydání Georges Roth a Jean Varloot. 16 svazků. Paris, Éd. de Minuit 1970.
- Guillaume Lamoignon de MALESHERBES: *Mémoires sur la librairie et sur la liberé de la presse*. Paris 1809. Reedice Genève, Slatkine 1969.
- Robert DARNTON: *L'Aventure de l'„Encyclopédie“*. Paris, Librairie académique Perrin, 1982. Reedice Paris, Éd. du Seuil, „Points-Histoire“, 1992.
- Arlette FARGE: *Vivre dans la rue à Paris au XVIII^e siècle*. Paris, Gallimard-Julliard 1972.
- Jacques PROUST: *Diderot et l'„Encyclopédie“*. Paris, 1962. Reedice Genève, Slatkine 1982.
- Daniel ROCHE: *Le Peuple de Paris*. Paris, Fayard, 1981.
- Roger CHARTIER – Henri-Jean MARTIN (eds.): *Historie de l'édition française*. Díl II: *Le Livre triomphant (1660–1830)*. Paris, Fayard/Cercle de la librairie 1990.

22] OPICE, TYGŘI A HOUSENKA VOLTAIRE

1766 — poprava rytíře de La Barre

Historika je všeobecně známá, jen o trochu méně než aféra Jeana Calase, ale nemůžeme ji opomenout, protože je příkladná. Voltaire se utvářel tak, že z jeho obrovského díla zůstává více obrazů než stránek. Nepřestal se ilustrovat.

Ráno 9. srpna 1765 je obyvatelstvo městečka Abbeville vzhůru nohama. Uprostřed města na Novém mostě přes řeku Somme byl zhanoben velký dřevěný kříž. Někdo zuřivě mečem nebo nožem pořezal zobrazení Krista. Obyvatelé Abbeville jsou horliví katolíci; znesvěcení je pohoršuje a zraňuje. O to více, že před několika týdny někdo položil odpadky před kříž na hřbitově. Je to zjevná provokace.

Okamžitě je vyrozuměn biskup z Amiensu, Monsignor de La Motte Dorléans. Přijíždí do hlavního města kraje Ponthieu, aby zde zorganizoval slavnostní nápravu. Před pořezaným křížem se sejde procesí. Prelát s provazem okolo krku vysloví veřejnou omluvu a hlasitě se dožaduje, aby se viníci „*podvolili poslednímu utrpení na tomto světě a věčnému trestu na onom světě*“. Tento pochmurný a okázalý obřad poznamená věrné duše a roznítí zášť. Kazatelé ve farnostech tato slova ještě zveličí, a tak přiživí hněv a požadavek příkladného trestu za toto rouhání.

Je zahájeno vyšetřování — rychle se zaměří na skupinku poněkud bujnějších mláďenců. Většinu ještě není dvacet let; jsou z dobrých rodin tohoto města; jsou to výtržníci a křiklouni, hlavně když se napijí; posmívají se svatouškům a pobožnůstkářům a těší je to. Běžné předvádění se zlaté mládeže. Připomíná se, že v den svátku Božího těla tři z těch ztřeštěnců, možná trochu oviněných, předešli procesí Nejsvětější svátosti s kloboukem na hlavě.

Pomluvy jsou zveličovány, nepřátelství začíná být přesněji zacíleno: byli slyšeni, jak zpívají obscénní písně a vykřikují bezbožné nadávky. Vychloubali se kdesi, že čtou zakázané knihy, velké úspěchy libertinské a pornografické literatury — *Tereza filozofka* od Boyera d'Argens, který tvrdí, že „*rozkoš a filozofie*

tvorí štěstí rozumného člověka. Rozkoš si volí ze záliby, filozofii miluje rozumem“; *Dveřník ze Chartreux* od Gervaise de La Touche, který unikl všem policejním zásahům, bezpochyby díky protekci na vysoké úrovni; *Fortnýřka od karmelitek*, ženský protějšek *Dveřníka*; *Margot látařka* od Fouchereta de Monbron, satirika sršícího vtipem, popudlivého mizantropa a věčného cestovatele. Předstírali dokonce, že četli *Filozofický slovník*, který vyšel předešlého roku, onen slavný *Příruční slovník* sestavený Voltairem, díky němuž se mohla dobře míněná protináboženská slova šířit dále, rychleji a účinněji, než jak to mohlo činit velké, nákladné a učené folianty *Encyklopedie*.

Pornografie a filozofie představují pro zbožné obyvatele Abbeville stejný jed; libertinství mravů a myšlení mají stejný cíl: podrýt duchovní a morální základy společnosti. Filozofové a pornografové jsou spisovatelé od ďábla a od vlády se čeká, že je bude pronásledovat a trestat rázněji než dosud. Jansenističtí kněží, kterých je v Abbeville mnoho a naslouchá se jim, ještě rozdmýchávají oheň: jestliže je náboženství špatně hájeno, je to proto, že je rozleptáváno zevnitř církví slabochy, zkorumpovanými, světskými oportunisty. To, že král v listopadu 1764 zrušil Tovaryšstvo Ježíšovo, tyto nesmiřitelné katolíky nijak neuklidnilo, spíše rozšířilo myšlenku o komplotu osnovaném proti pravé víře.

V případě Abbeville je ještě třeba přidat nakažlivost toho, co bychom mohli nazvat třídní náboženství. Přesně o století dříve se na Colbertovu žádost ve městě objevil Josse Van Robais s rodinou a s padesáti hugenotskými dělníky, kteří přišli spolu s ním z Holandska. Nyní vládne rodina Van Robais třem tisícům dělníků a stejnému počtu tkalcovských stavů, valchoven, přádelen a barvíren. Kolem manufaktury *des Rames*, několik kilometrů od zámku, který si dal postavit Abraham Van Robais, vzniklo vzorové městečko, se stejnými domky pro dělníky, vilkami pro inženýry, replikou Trianonu pro ředitele. Podoba nového průmyslového řádu, předobraz solivaru v Arc-et-Senans, který postaví v roce 1776 Claude-Nicolas Ledoux, ale současně i velmi bohatá enkláva protestantismu, na kterou všichni žárlí, o to víc, že zbytek městečka se přiživuje na jeho přístavu.

V této atmosféře plné vášní a nejistoty jsou tři hejsci z Abbeville obžalováni ze svatokrádeže. Jsou to Jean-François Lefebvre, rytíř de La Barre, dvacet let, Jacques-Marie d'Étallonde, šestnáct let, a Charles-François Moissel, kterému ještě není patnáct. Přimíchají se k tomu místní intriky, provinční msty. La Barre je sirotek, kterého se ujala jeho teta, paní Feydeauová, abatyš ve Villancourtu; ubytovává ho v přístavku kláštera a jako šlechtična shovívavá k mládí dovoluje, aby tam přijímal přátele pro někdy hlučné večírky. Nestojí to za řeč, ale stačí to, aby se šířily pomluvy, které poslouží jako zbraň jednomu abbevillskému hodnostáři, panu de Belleval, zástupci berního úřadu, jehož dvoření abatyš odmítla. Belleval najde významného spojence, Duvala de Soicourt, který má s paní Feydeauovou také nevyřízené účty. Duval se chtěl oženit se

svou velmi bohatou neterí a zdá se, že abatyše z Villancourtu zmařila celou operaci. A právě Duval, starosta Abbeville, je pověřen vyšetřováním rytíře de La Barre a jeho malé bandy.

Vede je po svém – zarputile a zaujatě. Vyslechne desítky osob a bez potíží podnítl svaté donášení. Výsledky jsou žalostné. Nikdo nebyl svědkem zohavení kříže. Na Novém mostě byly té noci zahlédnuti tu „*dva mladí lidé v redingotech*“, onde „*čtyři mladíci, kteří kleli tak*“, že vyděsili jednu kolemjdoucí. Jiní slyšeli rány, možná údery do kříže, aniž viděli toho, kdo je jejich původcem. I v srpnu jsou noci v Abbeville velmi temné.

Několik vyslychaných osob řeklo, že d'Étallonde měl ve zvyku klepat holí do kříže, když procházel po mostě. To z něho dělá věrohodného podezřelého. Ale d'Étallonde je syn prezidenta de Boëncourt, Duvalova soudního nadřízeného. Ještě než je vyslechnut, mladý muž zmizí. Marně se snaží odjet lodí do Anglie, nakonec skončí v Holandsku, kde se jeho stopa ztrácí.

Zůstávají La Barre a mladičkový Moissel. Ukáže se, že rytíř spal inkriminované noci klidně ve svém pokoji v opatství. Ve městě ho nikdo neviděl a jeho alibi odolá. Duval se chystá vyšetřování uzavřít, ale Belleval převezme štafetu. Protože nemůže namočit rytíře de La Barre přímo do aféry s křížem, sestaví spis, který dokazuje, že rytíř je tak špatný poddaný, tak černá duše, tak ďábel-sky bezbožný, že je samozřejmě původcem zločinu, i když jej sám neprovedl. Synovec zaplatí za chlad své tety. La Barre je zatčen 27. září. Zatknou i mladého Moissela, který rychle podlehne výhrůžkám a nátlaku pana de Belleval. Jestli se nevyzpovídá ze zločinů svého kamaráda, přijde do pekla, a tak chlapec, zahnaný do kouta a vyděšený, přizná všechno, co se po něm chce – pošlapané svaté obrázky, rouhání, nemravnosti, seance Priapova kultu, znesvěcení hostií.

Všechno kromě svatokrádeže na Novém mostě. I ta však bude později přidána do spisu rytíře de La Barre. V klášteře je provedena prohlídka; opravdu se najde malá sbírka erotické literatury, kterou La Barre obdivoval. Najde se i *Filozofický slovník*. Abatyše tedy zalarmuje jistého příbuzného. Je jím Louis François Lefebvre d'Ormesson, generální prokurátor pařížského soudního dvora. Ten se spojí s prokurátorem Jolym de Fleury a svou neterí uklidní: spis k aféře kříže je bez důkazů a její uličnický synovec riskuje chvíli ve vězení a nucené naverbování do armády; jen aby se trochu zchladila jeho horká hlava.

Pak však dojde k jednomu z těch obrátů situace, které zajišťují soudním tribunálům první místo mezi divadly. Moissel chce rychle odhalit všechny hanebnosti abbevillské zlaté mládeže, dodá další jména, mezi nimi jistého Saveuse, který není nikdo jiný než Bellevalův nejmladší syn. Bellevalovi dojde, že byl příliš horlivý, a obrátí se proti Duvalovi, kterému vyčte, že „*je spíše inkvizítorem než soudcem*“. Což je dobře vypořazováno, ale trochu pozdě; neboť Duval opuštěný svým kumpánem chce teď dokázat za každou cenu, že má pravdu.

Dne 27. února 1766 předsedá soudu, jehož dva přísedící sám vybral: drobátko duševně zaostalého starce a obchodníka s vepří, který nerozumí vůbec ničemu. Královský prokurátor požaduje trest smrti pro d'Étallonda, který je na útěku, a doživotní galeje pro rytíře de La Barre. Nazítří vynese Duval svůj rozsudek: trest smrti v nepřítomnosti pro d'Étallonda, ale smrt i pro rytíře, ozdobenou několika barbarskými zvyklostmi. Mladý muž je odsouzen k vyříznutí jazyka (za rouhání), pak má být stát a spálen, předtím je ovšem podroben výslechu na obyčejném i mimořádném skřipci. Aby všemu dal správnou váhu, přidá Duval rozhodnutí, že „Příruční filozofický slovník *bude hozen vykonavatelem nejvyšší spravedlnosti na stejnou hranici, kam bude hozeno tělo řečeného Lefebvra de La Barre, a to ve stejnou dobu*“.

Strýc d'Ormesson v Paříži ještě vyčkává. Soudní dvůr rozsudek jistě zruší, je dokonale nezákonný. Jednotlivé odstavce zdůvodnění jsou založeny jen na rytířově rouhání, jež podle zákona vydaného Ludvíkem XIV. v roce 1666 podléhá při sedmé recidivě jen potupnému trestu říznutí do rtu rozpáleným železem. Jedině svatokrádež by mohla být potrestána smrtí, ale ve spise nic formálně nespojuje rytíře a zhanobení kříže.

Mladý muž je tedy odvezen do Paříže a uvězněn v Conciergerie. Nemá advokáta. Nebo spíše už ho nemá. Jeden člen advokátní komory se nabídne, že ho bude hájit. Jmenuje se Simon Nicolas Linguet, je mu třicet let, je plný zápalu a ambic. Před dvěma lety přijel do Abbeville, v kapse má trochu peněz, sen o literární kariéře a nechuť – stejně jako Jean-Jacques Rousseau – k nové filozofii, kterou považuje za stejně fanatickou jako náboženství. Kvůli obživě dává hodiny matematiky; pokoušel se o novinařinu, polemickou samozřejmě, obviňuje rodinu Van Robaisů, že „*nechávací město zemřít hladem a bídou*“. Psal o všem, jak to musí činit užitečný spisovatel: o reformě státní správy, o královském desátku, píše dějiny století Alexandra Velikého; a samozřejmě tragédii o Sókratovi. Nic z toho neobstojí před kritikou Grimma¹ či Frérona.² Dělá všechno možné pro to, aby byl známý, hledá odrazový můstek, patronát. Najde mecenáše, „osvíceného“ muže Douvilla de Maillefeu, předplatitele *Encyklopedie*, poradce u soudu první instance v Abbeville, zapřisáhlého nepřítele starosty Duvala a svatouškovské strany. Linguet a jeho pero slouží Douvillovi a jeho ekonomickým a politickým ambicím, Douville financuje publikace svého chráněnce.

Protože to nijak neurychluje růst jeho reputace, hledá Linguet podporu u přítele svého nevlastního bratra, Charlese Pinota Duclose. Tento syn výrobce klobouků má za sebou příkladnou literární kariéru. Po způsobu Crébillon-

1 Frédéric-Melchior Grimm (1723–1807), německý spisovatel píšící francouzsky, věnoval se literární kritice.

2 Élie Catherine Fréron (1718–1776), novinář a kritik. Vydával časopis *Literární rok*, kde ostře kritizoval literaturu své doby — srovnával ji se vzory sedmnáctého století a ve jménu náboženství a monarchie kritizoval encyklopedisty.

nova syna debutuje v libertinské literatuře a má velký úspěch se *Zpověďmi hraběte *** a Příběhem paní de Luz*. Pak si vyslouží odpuštění tím, že se dá na historii, a nepřestane přitom být módním autorem. Za zásluhy se dočká v roce 1746 členství ve Francouzské akademii a stane se královským historio- grafem po Voltairovi, když autor *Doby Ludvíka XIV.* opustí Francii a usadí se v Berlíně. Duclos proplová obratně mezi klanem encyklopedistů, jehož excesů se obává – „jejich fanatismus by mě nakonec dostal ke zpovědi“ –, a odpůrci literátů, o nichž píše, že „se nás bojí, jako se zloději bojí luceren“. Díky této pozici ve středu dění a šťastné povaze je v roce 1755 zvolen doživotním tajemníkem Akademie. V roce 1760, když „filozofové“ díky d'Alembertovu trpělivému hledání spojenců získají v Akademii většinu, se Duclos velmi dobře přizpůsobí a s d'Alembertem harmonicky kohabituje; oba dělají kariéru. Linguet zasypává Duclose dopisy, brožurami, studiemi, projekty. Ale současně nadbíhá Fréronovi, katolickému polemickému autorovi, zapřisáhlému Voltairovu nepříteli. Je připraven obejmout s nadšením jakoukoli stranu, jen když mu dá prostor a konečně ho vyslechne. Napíše i Voltairovi, člověk nikdy neví.

Je příliš horlivý, i na novináře; dveře zůstávají zavřeny, z obavy z jeho přílišné upřímnosti a zmatkářského nadšení. Na chvíli opustí spisovatelské řemeslo kvůli právu. A v roce 1766 ho najdeme jako začínajícího advokáta v Paříži. Dozví se o abbevillském případu, ve kterém byl smočen i syn jeho přítele Douvilla. Navštíví v Conciergerie rytíře de La Barre a Moissela. Navrhne prezidentu d'Ormessonovi, že se ujme obhajoby jeho příbuzného. Možná ho Linguet seznámil s náčrtem *Memoranda* o případu, které právě sepisuje. Je to útok proti Duvalovi de Soicourt, jeho metodám, jeho jednostrannému vyšetřování, jeho přehnané zálibě v pomstě. Ale zároveň obvinění „pravých vtíkáčů“ celé aféry, těch travičů mládeže, Voltaira a Rousseaua: „Oba nabyli zkušeností, oba si zaslouhují své jméno. Oba se zasloužili o umění, o francouzský jazyk, a dokonce o lidského ducha; ale oba dva prokázali slabost a hrozí nebezpečí, že jejich talent, díky němuž získali svou pověst, bude zneužit. Nepřátelé stojící skandálně proti sobě svými povahami, svým stylem, názory, způsobem života, majetkem se shodli jen v jednom bodě: každý z nich přispěl k rozvoji sekty nepřátelsky nakloněné autoritě všeho druhu: pod záminkou rozbití pouta lidského ducha dali příklad, jak zaměňovat svobodu s prohřešky nevázanosti; cílem jejich filozofie je především učinit opovržením hodnými předměty posvěcené nejprve náboženstvím a posléze začleněné do politiky; a tím jistě způsobili více zla, než může kdy osvícenská filozofie, jejímiž byli zprostředkovateli, udělat dobrého.“

La Barre, tvrdí Linguet, byl obětí dvojího komplotu, soudního a intelektuálního. Tato agresivní obhajoba se Lefebvrovi d'Ormesson nezamlouvá. Tento úředník soudí, že v zájmu La Barra je nerozdmýchávat vášně příliš velkou publicitou. Poněvadž nemůže zcela zadusit proces, doufá v rozkaz s královskou pečeti, který by rošťáka poslal do jakékoli pevnosti. Nebo že pařížští soudci zmírní nenápadně krutost abbevillského tribunálu. D'Ormesson tedy

pošle Lingueta pryč a ten dosáhne zproštění viny pro Moiséla i Saveuse a Douvilla s Duvalem porazí.

Dne 4. června však k všeobecnému překvapení potvrdí pětadvacet soudců pařížského tribunálu za zavřenými dveřmi, bez opravdové rozpravy, patnácti hlasy proti deseti rozsudek z Abbeville, zejména po mimořádně ostrém vystoupení rady Pasquiera, který tvrdí, že je třeba dát příklad, jenž zastraší filozofy a slabochy, kteří je následují. La Barre však zůstane tři týdny ve vězení v očekávání královské milosti. U krále intervenuje papežský nuncius, ba dokonce biskup z Amiensu. Ale Ludvík XV. odmítá: obává se jansenistů v parlamentu, kteří by mu vyčítali příliš velkou shovívavost vůči nepřátelům náboženství. V této aféře na sebe nikdo nechce vzít odpovědnost, že by vypadal méně odhodlaný zničit filozofický zločin než jeho protivníci. Trumfují se v postranních myšlenkách a v taktických ohledech. A za toto soupeření zaplatí životem dvacetiletý chlapec.

Dne 27. června je La Barre převezen do Abbeville. Prvního července ráno ho Duval podrobí výslechu na skřipci. Celou hodinu je mučen, obě nohy drcené dubovými kládami, aniž přizná něco, co by se už nevědělo. Pak ho dají do káry, na krku provaz, na zádech ceduli: „*neznaboh, rouhač a odpornej svatokrádežník*.“ V prudkém dešti průvod postupuje jen pomalu: je tam lidí jako o jarmarku. Přišli zdaleka, aby se účastnili popravy mladého domýšlivého šlechtice. I scéna popravy na prostranství před chrámem svatého Wulframa byla pečlivě připravena: na popravišti stojí v řadě alespoň sedm katů. Zbožné abbevillské duše očekávají odstrašující představení, plné strachu, kajícínosti, sténání, žádosti o milost, výčitek; nedočkají se ho, La Barre jim neudělá radost jediným okamžikem slabosti. Směje se, odstrčí svého zpovědníka — „*Oh, pane faráři, za chvíli budu o tomto tématu vědět stejně jako vy*“ —, ještě na kolenou před špalkem žertuje s katem a žádá ho, aby se trefil. Meč zasvěští, hlava padne, popravčí ji chytí za vlasy a ukáže ji publiku — to zatleská.

Pak jsou tělo a hlava dány na hranici. Je tam hozen — poté co je roztrhán — i Voltairův *Filozofický slovník*, za což kat dostane prémii dvaceti liber za práci navíc. Občas pomocníci dlouhými tyčemi rozbíjejí kosti, aby urychlili zpopelnění. Velká část publika zůstane až do tří hodin do rána, kdy vyhasnou poslední žhavé uhlíky. Nepřestává pršet.

Zpráva o popravě rytíře de La Barre se do Ferney dostane až 7. července. Voltaire o celé záležitosti není zpraven a nejprve tomu nevěří. Dožaduje se informací. Řekli mu o pěti rozsudcích smrti; zmocní se ho, píše, „*hrůza a hněv*“: „*Vy lidojedští šašci, už o vás nechci slyšet. Pospíchejte od hranice na ples, ze stávky do komické opery, lámejte Calase v kole, pověste Sivena, upalte pět ubohých mládců, které stačilo dát na půl roku do Saint-Lazare. Nechci dýchat stejný vzduch jako vy.*“

Ve skutečnosti se Voltaire, kterému je nanic ze vzteku a studu, chystá opustit Francii. Píše d'Alembertovi. „*Nechápu, jak mohou myslíet bytosti zůstat v zemi opic, ze kterých se tak často stávají tygři. Pokud jde o mě, stydím se být dokonce i na*

hranici. Opravdu nastal čas přerušit vazby a odnést jinam tu hrůzu, které jsem plný. [...] Tohle že je země filozofie a zábavy? Je to země bartolomějské noci. Ani inkvizice by se neodvážila udělat, čeho se právě dopustili jansenističtí soudci.“

Ani jeho bolest, ani hněv nejsou předstírané: Voltaire z toho nespí. Z Ferney uvede do pohybu svou obrovskou síť lidí, s nimiž koresponduje; žádá detaily o aféře, spisy advokátů, svědectví. Zburcuje své přátele; navrhuje Diderotovi, kterého vůbec nemá rád, d'Alembertovi, Holbachovi a několika dalším, aby opustili Francii a usadili se s ním v klévském knížectví, pod ochranou Fridricha II. V rozhořčení se starý spisovatel, obvykle tak realistický a tak politický, nechá unášet utopickými sny. Vytvořit jakési svobodné území filozofie, kde by spisovatelé, konečně zbavení překážek a hrozeb, psali knihy, které chtějí napsat a které by osvětily svět. Voltaire věří na všemocnost literatury: „*Buďte si jisti,*“ píše 25. července Damilavillovi, „*že by konečně proběhla velká revoluce v myslích lidí a že by stačily dva nebo tři roky, aby vznikla nesmrtelná doba. Velké věci jsou často jednodušší, než si myslíme.*“

Voltaire sám je živoucí a konající důkaz o moci knih. Knihy udělaly ze syna malého pařížského měšťana opravdovou mocnost. V exilu daleko od Paříže, na svém přepychovém zámku Ferney ovládá mysl svých přátel, dopisuje si s králi. Je obklopen dvorem, dostává se mu poct z celé Evropy, vede své intelektuální bitvy jako nějaký generál. Všichni, přátelé i nepřátelé, ho uznávají jako největšího spisovatele svého století; je rovněž všudypřítomným šéfem mocné strany, která postupně donutila své protivníky bránit se.

Má pocit, že svými knihami, svými slovy změnil způsob vidění, cítění a myšlení své doby. Můžeme donekonečna diskutovat o této domyšlivosti a tvrdit, že Voltaire, vynikající žurnalista, neudělal nikdy nic jiného, než že dokonale reflektoval a vyjadřoval ducha své doby, která by se byla změnila i bez něj. Voltaire je naproti tomu fascinován mocí, kterou měly některé knihy, počínaje biblí a evangelií, jež revolučně změnily dějiny lidstva. Všichni jsme synové Knihy knih. To, co některé knihy zformovaly a zdeformovaly, mohou jiné knihy předělat a reformovat. Jako první spisovatel své doby je Voltaire přirozeným vůdcem ve válce, která je vedena proti „*nízkému*“: proti náboženskému totalitarismu, který podrobuje lidi diktatuře neviditelného. Voltaire sestavuje nekončící seznam neštěstí a zločinů způsobených fanatismem, tedy slepým a krutým podrobením se nelidskosti.

Nebyl takový vášnivý bojovník odjakživa. Dlouho, jako hýčkané a oslavované dítě literární slávy, důvěřoval něžným ctnostem civilizace a prosperity, která očistila myšlení a mravy od jejich antického divošství. Opěvoval dobrotu přepychu a monděnního života:

*Vzdávám hold moudré Přírodě
Která mě pro mé dobro zrodila v této době
Tak hanobené ubohými doktory;*

*Tato světská doba velmi hoví mým zvykům
Mám rád luxus a dokonce změkčilost,
Všechny rozkoše, umění všeho druhu
Čistotu, vkus, ornamenty:
Každý počestný muž má stejné pocity.
[...] Oh! Jak krásná doba je tohle železné století.*

Oslavil století Ludvíka XIV., aby jeho následníka povzbudil v podpoře umění a věd. Srovnával Francii se šampaňským; spoléhal na obchod, na rozmach cestování, na srovnávací studie kultur, na blahodárné šíření „počestnosti“, aby zmenšil vliv těch zuřivců, hanobitelů pozemského štěstí, hlasatelů zatracení a pekla. Zavrhuje veškerou metafyziku – „*Nesmrtelné disputace o tyranech ducha*“ –, počítá s rozvojem umění a věd, jenž odstraní vše, co je proti rozumu a přirozené morálce. Jeho role spisovatele spočívá v obohacení tohoto civilizačního procesu, má ho okrášlit, učinit viditelnějším, čitelnějším a svůdnějším. Voltaire se angažuje, ale je to pro obranu „velkého tragického divadla“, za jehož pokračovatele se považuje, pro šíření Newtonových teorií, pro svobodu obchodu, pro zkrášlení Paříže, za svobodu myšlení, psaní a publikování, bez níž jsou spisovatelé otroky, a jsou tudíž bez užitku pro veřejné blaho.

Po léta koná Voltaire veden snahou, aby se kritická literatura – „filozofie“ – neradikalizovala. Chce zabránit čelnímu střetu se silami tradice. Předstírá, kličkuje; pomocí systému manévrů, anonymních spisů, popírání, polovičatých přiznání, lstí, dvojího jazyka, vypočítané odvahy se mu podaří být současně pánem filozofie i tím, kdo ji udržuje v mezích příjemné mondénnosti. Což Diderot potichu, leč těžko snáší a Rousseau brzy prudce zavrhne. Před regulérní bitvou, před rozdělením mínění dává Voltaire přednost diskrétní invazi, dobývání institucí, postupné konverzi držitelů moci.

Tato intelektuální politika přinesla pozoruhodné úspěchy, i když se Voltairovi nepodařila jeho nejambicióznější operace – a ta nejvíce nerozumná: proměnit Prusko Fridricha II. ve filozofický stát. Ostatně, v získávání duší pomocí ducha zaznamenal pokroky, které považuje za nezvratné. Přestože svobodné myšlení nezískalo na svou stranu krále, dobylo salon favoritky, kanceláře významných ministrů, vysoké úředníky veřejné správy. „Filozofové“ získali silou své autority většinu ve Francouzské akademii; hýbou provinčními akademiemi, udávají tón v salonech, podněcují bádání v různých vědních oborech, v medicíně, architektuře. Díky hlubokým rozporům, které panují v církvi, pronikli dokonce do některých škol a presbytářů.

Tyto výboje doprovází opravdové nadšení pro četbu, které se šíří i do společenských vrstev, až do té doby málo zasažených knihou: mezi obchodníky, řemeslníky, námezdní síly. Stírá se tak rozdíl mezi venkovem a městem. K triumfu knihy přispěla sama katolická reformace: faráři jsou nuceni se vzdělávat –

a nejen z velkých latinských knih – , aby mohli lépe odpovídat na otázky a obavy svých oveček, které jsou také vybízeny znovu posílit svou víru četbou – soukromou nebo rodinnou – svatých textů a zbožných děl. Jsou zakládány veřejné knihovny, vzrůstá počet lidí, kteří půjčují knihy. Kniha se stala méně vzácnou, je levnější, dostupnější, a tím ztratila svůj posvátný charakter a stala se předmětem normálního života, rodinným nástrojem.

Voltaire je intuitivní sociolog, a dokonce ve svém ústraní ve Ferney tuto proměnu zachytil. K překvapení svých obdivovatelů se mistr, spisovatel velkých, ušlechtilých žánrů v literární hierarchii – tragédií, epopéjí, ód, traktátů a filozofických básní – , vrhl od roku 1750 na literaturu s horší pověstí, povídky, jako *Zadig*, romány jako *Candide*, volnou tvorbu. Krátké, lehké, rychle nahozené texty, které se snadno čtou, rozpouštějíce filozofii do protestantské formy paraboly, zahalující ji do ironie, žertů, elegance a předstírané naivity. Populární klenoty, nádherné nástroje intelektuální propagandy přízpusobné novým způsobům četby.

Voltaire si přesto nemyslí, že už tuto partii vyhrál. Jak postupuje filozofický duch, vidí, že se proti němu a jeho příznivcům staví odhodlanější protivníci, nesmiřitelnější odpor. Tradice, napadaná ze všech stran, se ještě může opřít o lidovou základnu, která je většinová, zneklidněná novotami, ze zásady nepřátelsky naladěná krasořečníkům z Paříže, přesvědčená, že je to útok na jejich víru, na jejich životní jistoty, na rodinu, na morálku, a (tedy) na jejich majetek.

Aféra Jeana Calase v březnu 1762 ukázala, jaké trestuhodné spolčení mohlo existovat mezi netolerancí lidu a soudní institucí. Na nátlak katolického mínění vydali členové soudního dvora v Toulouse na smrt muže, jehož jediným prokázaným zločinem bylo, že byl hugenot. Nicméně Voltaire vyhrál bitvu o Calasovu rehabilitaci, kterou získal – je to opravdu shoda okolností? – několik týdnů před skandálem v Abbeville. Během tří let investoval spisovatel svou autoritu, svůj čas a peníze, svůj talent a stal se obhájcem kauzy, z níž učinil záležitost spravedlnosti a tolerance. Je současně právníkem, pamfletistou, kazatelem, moralistou, historikem, používá formu dopisu, pojednání, eseje, kázání, odvolání, mobilizuje všechny zdroje publicity, až dosáhne vítězství. Knihy donutily couvnout krále, církve, soudní tribunály.

V červnu 1764 vychází Voltairův *Filozofický slovník*, hořící zápallem jeho boje. Je to netolerantní katechismus tolerance, breviář antináboženského humanismu, vyhlášení války „*hanebnému a nízkému*“, kapesní encyklopedie militantní filozofie. Voltaire věří, že přišel okamžik rozhodujícího úderu.

I proto jím aféra z Abbeville tak otřese. Uvědomuje si, že nevyhrál nic. Je to bezpochyby ještě horší: tím, že spálili jeho knihu s tělem a hlavou rytíře de La Barre, mu král, pařížský soudní dvůr a katolická veřejnost posílají vzkaz, jehož význam nemůže ignorovat. Zašel příliš daleko, napříště jsou rozhodnuti mu oplátit ránu ranou, protože obrana katolického náboženství je nyní i obranou královského státu a jeho institucí.

Tento vzkaz je tak jasný, že Voltaire očekává vlnu represí. V uších mu zní Pasquierova slova: „*Nebylo nutné se bavit pálením knih, byli to jejich autoři, které Bůh žádal jako obět.*“ Jestliže sní o ráji filozofů někde za hranicemi, teď raději opouští Francii okamžitě. Odjede na měsíc na lázeňskou kúru do Rolle v bernském kantonu. „*Po tolika hrůzách se nezajímám o nic,*“ píše Argentalovým.

V korespondenci s d'Alembertem je ještě zasmušilejší: „*Vy máte vazby, důchody, jste připoutaný. Já už brzy umřu a bude to v nenávisti k té zemi opic a tygrů, kde mě šílenství mé matky přivedlo před 73 lety na svět. Žádám vás, abyste byl tak laskav a napsal vaší rukou K[ráli] P[ruska] a vylíčil mu vše vaším štětcem. Mám pádné důvody chtít, aby věděl, do jaké míry má námi pohrdat. Jedno z velkých neštěstí slušných lidí je, že jsou zbabělí. Naříkáme, mlčíme, povečeříme, zapomeneme. Děkuji vám předem za hromy a blesky, kterými rozdrtíte jansenisty. Je dobré slápnout na baziliška, poté co jsme rozmáčkli hada.*“

Obraz Francie, země opic a hadů, opic proměňujících se v tygry se v té době ve Voltairových dopisech nutkavě vrací. Představuje prohru filozofické iluze, iluze o civilizaci. Voltaire věřil ve Francii opic. Myslel si, že kdybychom naučili lidi chovat se civilizovaně, napodobovat dobré způsoby, duchaplnost, poctivost, kulturu, elegantní city, opičit se po dobrém vkusu, imitování by se stalo přirozeným a opice civilizovanou. Francouzi se mu zdáli nejpůsobivější pro tento druh drezúry, nejbystřejší, nejsociabilnější, nejplastičtější. Mínění není souhrn individuálních reakcí, je výslednicí zkřížených pohledů každého člena společnosti na soubor těch ostatních, což se děje v procesu obecného opičení se. Voltaire dlouho věřil, že stačí zavést módu a propagovat nové způsoby myšlení, nové chování, aby se těžiště společnosti změnilo. Jazyk byl kolektivním zrcadlem, přes nějž se tato proměna mravů mohla uskutečňovat. Vítězství bylo literární záležitostí. Calasova i Sirvenova aféra, kterými se zabývá v době před popravou rytíře de La Barre, ho utvrdily v tomto relativním optimismu: ve společnosti opic stačí světlo a talent deseti svobodných duchů, aby pravda a rozum zvítězily nad bludem a hloupostí. Prvního listopadu 1765 pověří Damilavilla skvělým příkazem: „*Vítězství se pro nás rýsuje na všech frontách. Ujišťuji vás, že zakrátko bude pod prapory našich nepřátel jen lůza a my tuto lůzu nechceme ani jako přívržence, ani jako protivníky. My jsme sbor statečných rytířů, obhájců pravdy, kteří mezi sebe přijmou jen dobře vychované lidi. Nuže, milý Diderote, statečný d'Alemberte, připojte se k mému drahému Damilavillovi, žeňte se na fanatiky a šejdíře; litujte Blaise Pascala, pohrďtejte Houttevillem a Abadiem, jako kdyby byli církevní otcové. Zničte planá prohlášení, ubohé sofismy, historické nepravdy, protimluvy, bezpočetné absurdity; zabraňte tomu, aby rozumní lidé byli otroky, kteří rozum nemají vůbec. Přicházející generace vám bude vděčit za svůj rozum a svou svobodu.*“

Poprava rytíře de La Barre zcela zničí naději na příští vítězství. Opice jsou i tygry. Civilizace je jen slupka. Dobře vychovaní lidé, tytéž osoby, které byly dojaty a nadšeny představením v opeře, se seběhly zatleskat popravě nevinného mladíka. Dílo radovánek a knih neodolalo krutému barbarství mučení.

Soudní úředníci, muži pověření výkonem spravedlnosti slepě následovali řev davu; král Francie, panovník kulturně nejvyspělejšího království na světě, dal souhlas k hrdelnímu trestu. Fanatismus, který byl považován za rozdrčený, se vynořil z hlubin a na své cestě smetl všechno, aniž se mu něco postavilo do cesty. Musí se začít od začátku, nebo je všechno marné. Starý spisovatel pochybuje, možná poprvé ve svém životě, o smyslu svého poslání: „*Je třeba, aby se každý držel svého řemesla. Mým řemeslem je pěstovat v klidu krásnou literaturu a přátelství. To jsou jediné útěchy mého stáří a mých nemocí.*“

Zříká se své filozofické falanstéry v Klévách: „*Je obtížné mě přesadit v mém věku a ve stavu skleslosti, v jakém se nacházím. Budu čekat pod stromy, které jsem zasadil, na chvíli, až už neuslyším o hrůzách, kvůli kterým dávám přednost medvědům našich hor před opicemi a tygry převlečenými za lidi. [...] Vidím, že je třeba zemřít bez nejmenší naděje.*“

Psát ještě proti fanatismu? „*Bylo by to jako mluvit proti Kerberovi u soudu fúrií.*“ Voltaire je paralyzován; je v defenzivě. Je ještě třeba vyhloubit obranný příkop, aby ochránil svůj *Filozofický slovník*. La Barre, tvrdí, nikdy nečetl jeho knihu, „*v té bandě nebyl nikdo, kdo by byl schopen číst filozofickou knihu*“. Ostatně, on tu knihu nikdy nenapsal; ostatně, už dlouho nepíše nic; ostatně, je dobrý katolík: „*Mám, chválabohu, potvrzení svých farářů.*“ Když Voltaire troubí na ústup a dává se na cestu popírání, je těžké ho zastavit. Tentokrát jde tak daleko, že prozradí i něco na sebe – což je vzácné: „*Mám ještě něco na srdci [...] při své všeobecné zpovědi; a to, že jsem nikdy nebyl veselý, jen jsem se tak tvářil. Každý, kdo píše tragédie a píše příběhy, je od přírody vážný, ať je jakkoli francouzský. [...] Byl jsem housenka, několikrát jsem měl motýlí křídla, ale zase jsem se stal housenkou.*“

Jedna kniha vytáhne Voltaira z deprese, v níž v červenci 1766 bolestně a namáhavě sepisuje svou *Zprávu o smrti rytíře de La Barre*. Je to dílo šestadvacetiletého Itala, markýze Césara Beccarii. O *trestných činech a trestech* vyšlo v roce 1764 v Livornu a Voltaire vlastně ve své knihovně originální verzi. Čte ji znova ve francouzské verzi, kterou – velmi volně – vyhotovil abbé Morellet, militantní voltairovec a častý host ve Ferney. Beccaria klade základy nového trestního soudnictví tím, že radikálně kritizuje archaičnost, nahodilost a nerovné zacházení evropských právních systémů; povaha a míra trestu musejí být definovány podle jeho společenské užitečnosti. Mučení a trest smrti jsou zbytečné, a musejí být proto zrušeny. Voltaire se při psaní svého vlastního textu pouští do nadšeného komentáře Beccarii, doplňuje ho, prošpikovává ho novými příklady, hromadí se vzteklostí vervou skandální rozsudky některých procesů, kde disproporce mezi činem a trestem je příliš flagrantní, než aby nepobouřila rozum i city.

Znovu získává víru ve veřejné mínění, píše pro ně, přizpůsobuje své nadání, aby je lépe přesvědčil. Je konec s klidem, uměním a poklidným pěstováním múz: Voltaire chce zvítězit, co možná nejrychleji, hned. Chce zahnat tygry. Mladý Beccaria mu dodává odvalu: když to není ve Francii, bude to

možná někde jinde v Evropě. A co na tom, že v Beccariově právní smlouvě je něco z Rousseaua, hlavní je, že rozsvěcuje nová světla a soudnímu barbarství uštedřuje další úder. V září vychází v Ženevě *Komentář k dílu „O trestných činech a trestech“*. Voltaire zde navrhuje rozsáhlý plán reforem: zrušit prodejnost úřadů, sjednotit trestní legislativu v celé Francii, zesvětštit úřední aparát justice, doplnit trest smrti právem na panovníkovu milost, zrušit mučení na skřípci. Starý Voltaire se vydal dobývat veřejné mínění.

„Je třeba, aby dříve nebo později lidé otevřeli oči.“ Dílo vyvolá bouři nevole u soudních dvorů. Většina Voltairových návrhů bude přijata revoluční Ústavou roku 1789. Konvent rehabilituje 15. listopadu 1793 rytíře de La Barre. O šest měsíců později pošle na popraviště Simona Nicolase Lingueta, který se stal oblíbeným autorem protirevolučních pamfletů.

PRAMENY

VOLTAIRE: *Romans et contes*. Vydání Deloffre a Van den Heuvel. Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1979.

– *Dictionnaire philosophique*. Vydání Christiane Mervaud. 2 svazky. Oxford, Voltaire Foundation 1994.

– *Correspondance*. Díl VIII: *Avril 1765–juin 1767*. Vydání Theodore Besterman. Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1983.

– *Mélanges*. Vydání Van den Heuvel. Paris, Gallimard „Bibliothèque de la Pléiade“, 1961.

Nicolas LINGUET: *Théorie des lois civiles ou Principes fondamentaux de la société*. Paris, Fayard, „Corpus des œuvres de philosophie en langue française“, 1984.

André MORELLET: *Mémoires sur le XVIII^e siècle et sur la Révolution*. Paris, Mercure de France 1988.

Max GALLO: *Que passe la justice du roi. Vie, procès et supplice du chevalier de La Barre*. Paris, Laffont 1987.

René POMEAU: *Voltaire en son temps*. 5 svazků. Oxford, Voltaire Foundation, 1985–1994. Reedice ve 2 svazcích. Paris, Fayard 1995.

Pierre LEPAPE: *Voltaire le conquérant*. Paris, Éd. du Seuil 1994.

Dominique HOLLEAUX: „Le procès du chevalier de La Barre“. In: *Quelques procès criminels du XVII^e siècle et XVIII^e siècle*. Vydání Jean Imbert. Paris, PUF 1964.

Daniel BARUCH: *Linguet*. Paris, François Bourin 1991.

Christiane MERVAUD: *Le „Dictionnaire philosophique“ de Voltaire*. Paris, Universitas 1994.

23] JEAN-JACQUES A HLEDÁNÍ PRVOTNÍHO RÁJE

1771 – veřejná četba *Vyznání* je zakázána

Ráno 11. ledna 1771 se Marie-Françoise Grimod de La Reynière, manželka Chrétiena-Guillauma de Lamoignon de Malesherbes, vydává na lov na svých pozemcích. Miluje lov, až posedle. Na pláních a v lesích panství Malesherbes pronásleduje samotářsky zvěř, než se odhodlá vrátit se do zámku a tam se apaticky ponoří do neproniknutelné melancholie. Toho dne se nevrátí; hlídači a sluhové ji jdou hledat; najdou ji až večer, zabitou ranou z pušky. Její zbraň je přivázaná ke stromu, hlaveň namířená na hrud; ke spoušti je přivázaná stuha.

Ve farních záznamech obce nenajdeme jedinou zmínku o sebevraždě lovkyně ani o pohřbu zámecké paní, v bohaté Malesherbově korespondenci žádná narážka na smrt jeho manželky, kromě jednoho kondolenčního dopisu, který 17. ledna adresoval bývalému ministrovi cenzury Jean-Jacques Rousseau. Vzhledem k okolnostem je to divný dopis, kde je zármutek rychle vystřídan temným podezřením:

„Dozvěděl jsem se, pane, s opravdovou bolestí o ztrátě, která vás postihla. K citům, které paní de Malesherbes vzbuzovala v každém, kdo měl čest ji poznat, se z mé strany připojuje mimořádné dojetí za laskavost, s níž mne přijala. Ale co mi činí její památku ještě úctyhodnější, je poznání, že mnoho všelijakých lidí ji mohlo oklamat, ale že ona sama nebyla schopna přetvářky nebo klamu. Protože je drobná radost najít v zármutku soucenná srdce, myslím jsem, pane, že vám za sebe mohu nabídnout tuto útěchu, jedinou, která je v mé moci.“

Malesherbes je spíše ohromený a odpovídá Jeanu-Jacquesovi: *„Ve vašem dopise je jedna věta, která je pro mne nerozluštitelnou záhadou. Přeji si vroucně si ji s vámi vysvětlit, jste-li ochoten se k tomuto vysvětlení uvolit; ale mohu vás předem ujistit, že paní de Malesherbes nebyla klamána nikým v záležitostech, které se vás týkají, že k vám vždy chovála stejné city.“* Aby přiměl Rousseaua k nějakému vysvětlení, poruší Malesherbes tajemství svého soukromého života: *„Je pravda, že hlavním symptomem nemoci, kterou trpěla posledních šest měsíců, byla hluboká melancholie, jestliže jste ji viděl v této době, mohl jste si toho všimnout a přisoudit jiný důvod chladnému přjetí, kterého se vám*

*představují jakýsi souhrn toho, co tu vykládám podrobněji, a z toho důvodu si zaslouží, aby se uchovaly.*³

Jean-Jacques si vybral Malesherba pro uchování své pravé tváře. Soukromý charakter jeho dopisů, neexistence konceptu i četné škrty dosvědčují jeho absolutní upřímnost: tady nepíše dílo, nebyl spisovatelem. Byl jen pravdivý. Jeho čtyři dopisy Malesherbovi se vymykají oprávněnému podezření vztahujícímu se na produkci literátů, té smutné havěti, jež provozuje toto řemeslo. Rousseau ví, o čem mluví, byl tak pošetilý a měl tu smůlu, že k ní patřil. „*Když jsem na to myslel nejméně, stával jsem se autorem proti své vůli. Je snadné si představit, jak mě kouzlo prvního úspěchu a kritiky pisálků vrhly nadobro na spisovatelskou dráhu. Měl jsem pro psaní opravdový talent? Nevím. Živé přesvědčení u mě vždy nahrazovalo výmluvnost a vždy jsem psal bídně a špatně, když jsem nebyl silně přesvědčen. [...] Kdybych byl psal jen pro samotné psaní, jsem přesvědčen, že by mě nikdy nikdo nečetl.*“⁴

Psaní se vyhne nástrahám marnivosti, ziskuchtivosti, společenské převrátky a kulturní korupce, jen když přestává být literaturou a věnuje se cele odhalování pravdy. Což je samozřejmě práce neslučitelná s autorským řemeslem. „*Byl bych se mohl dát cestou počínání výnosnějšího, a místo abych své pero ujařmil v opisování not, mohl jsem je plně zasvětit spisům, které mi při tom rozletu, jakého jsem dosáhl a jaký jsem si hodlal uchovat, mohly umožnit život v nadbytku, ba v přepychu, kdybych vůbec nechtěl spojit péči o vydávání dobrých knih s autorským pletichářstvím. Ale já jsem cítil, že psát kvůli živobytí by bylo brzy udusilo mého génia a ubilo moje nadání, které tkvělo méně v peru než v srdci a které se zrodilo výlučně z povzneseného a hrdého myšlení [...] Ne, ne: vždy jsem cítil, že stav spisovatele může být slavný a úctyhodný jen potud, pokud není řemeslem. Je příliš nesnadné myslet ušlechtilé, když člověk myslí jen na živobytí. Aby člověk mohl, aby se odvážil vyslovit velké pravdy, nesmí být závislý na úspěchu. Posílal jsem své knihy na veřejnost, jsa si jist, že jsem v nich mluvil se zřetelem k obecnému prospěchu, aniž jsem se staral o cokoli jiného. Bylo-li mé dílo odmítnuto, tím hůř pro ty, kdo z něho nechtěli těžit.*“ Zcela aristokratické pojetí výkonu literatury, kdyby Rousseau nepřidal na konec odstavce: „*Jestliže by se mé knihy neprodávaly, mohlo mě uživit opisování not, a právě proto se prodávaly.*“⁵ Jít proti veřejnému mínění je také hodnota na trhu a Rousseau od svých začátků, od své *Rozpravy o vědách a uměních*, dobře ví, že jeho úspěch stejně jako jeho maléry souvisejí s jeho smyslem pro paradox a pěstováním originality.

Chtěl by vyjít z tohoto kruhu literáta, v němž je uzavřený, z této literární komedie předváděné publiku, kde, ať udělá nebo řekne cokoli, má vždy masku a hraje roli. Ale jak vyjít ven, jak zastavit to představení a ukázat pravou tvář, a bez psaní, což znamená zase vstoupit do onoho cyklu odcizení a lži? Dopisy adresované Malesherbesovi jsou prvním pokusem, jak vynalézt okolnosti psaní, které zhatí literární klam. Jsou soukromé, takže unikají veřejnos-

3 Tamtéž, s. 471.

4 Tamtéž, s. 296.

5 Tamtéž, s. 337.

ti, spontánní, psané plynulým perem, bez řádu, přeškrtané, špatně upravené, nepodřizují se řádu knihy: vyjadřují přímo pravdu, hloubku duše. Konečně číní psaní nevinným.

V jednom ze svých posledních dopisů Malesherbovi ze srpna 1773 podezírá Jean-Jacques svůj protějšek, že ho má méně rád, že už s ním nemluví otevřeně, že skrývá své pravé city. Důkaz? „*Vaše dopisy, pane, bývaly kdysi plné škrků, dnes už nejsou. Já jsem zůstal pořád stejný, škrábu pořád stejně.*“ Jako děcko.

Když Jean-Jacques obnoví své pravidelné epistolární kontakty s bývalým ministrem cenzury v lednu 1771, domnívá se, že konečně dosáhl svého cíle napsat knihu, která je mimo literaturu – nebo možná nad ní – a v níž konečně mohl vylíčit své srdce ve stavu absolutní průzračnosti. Předmluva a první stránky *Vyznání* znějí jako halasný vítězný zpěv – jeho nepřátelé řeknou: jako výraz extravagantní ješitnosti: „*Uvidíte lidskou podobiznu vykreslenou přesně podle skutečnosti a docela pravdivě, jedinou, která existuje a pravděpodobně bude existovat. Vás, ať jste kdokoli [...] zapřísahám svými neštěstími i vaším srdcem a jménem celého lidstva, abyste toto jedinečné a užitečné dílo neničil, neboť může posloužit jako první srovnávací pramen při studiu člověka, s kterýmžto studiem se zajisté musí teprve začít. [...] Přistupuji k dílu, jaké nikdy nemělo příkladu a vůbec nenajde napodobitele. Chci ukázat lidem mně podobným jednoho člověka v jeho pravé povaze; a tím člověkem budu já.*“⁶

Nejprve je rozhodnut nenechat knihu vydat za svého života a nechat příštím generacím starost objevit ho takového, jaký byl, a ne takového, jak ho znetvořili jeho nepřátelé, ale Jean-Jacques neodolal pokušení se napoleady bít; a konečně vytáhnout ze stínu své protivníky, kteří proti němu kují pikle a ničí ho v očích veřejnosti, a vnutit svou pravdu proti jejich lžím. Konečně bude vědět, kdo to je, ti nesčetní nepřátelé, kdo je řídí a svádí, kdo proti němu štvě veřejné mínění, a dokonce nejbližší přátele. Blesk pravdy je donutí vylézt z děr.

Jean-Jacques tedy začne počínaje prosincem 1770 organizovat čtení své knihy. U markýze du Pezay, u Dorata, pro švédského královského prince nebo u komtesy d'Egmont. Během šesti nebo sedmi hodin bude muž v šedém pronášet pevným hlasem příběh své duše před malým kroužkem tichých posluchačů. Jean-Jacques toužil po protestech, polemikách, po prudké reakci svých maskovaných nepřátel, dostane se mu jen několika slz a mlčení. Až intervence jeho bývalé přítelkyně paní d'Épinay – se kterou je ve *Vyznáních* velmi špatně nakládáno – u Sartina, vrchního policejního ředitele a šéfa cenzury, ukončí předčítání. Sartine připomene Rousseauovi, že je pořád pod hrozbou zatykače a že jeho přítomnost v Paříži vyžaduje alespoň diskrétnost. Nepřítel se skryl; střet v plném světle, s otevřeným hledím, o němž Jean-Jacques snil, se nekonal. Na něj i na jeho obsese a vidiny se snese temná noc.

Už nenapíše ohlášený třetí svazek *Vyznání*. Vstoupí do svého posledního exilu, exilu samoty, ponížení a snění. Ve znamení rostlin.

Kancléř Maupeou, bojovný zastánce královského absolutismu a osobní nepřítel Malesherbův, podnikne 19. ledna 1771 násilné opatření proti parlamentu, jehož opozici chce zlomit. Nechá v noci zatknout a královským rozkazem přinutit k exilu sto třicet nepoddajných úředníků. Parlament je za Voltairova potlesku rozpuštěn a funkce soudních úředníků zrušeny. Dne 18. února adresuje Malesherbes, který je prezidentem nejvyššího berního úřadu, králi výmluvné výtky: „*Sire, strach, který chce někdo vzbudit ve všech rádech státu, vůbec neotřásl vašim berním úřadem. [...] Musíme Vám vyložit neštěstí státního zřízení, destruktivního systému, který ohrožuje celý národ. [...] Někdo chce národu odejmout nejzákladnější práva svobodného lidu.*“ Malesherbes končí výzvou ke svolání generálních stavů a popření božského práva králů: „*Ptejte se tedy, Sire, samotného národa, poněvadž jen jemu by měla Vaše Jasnost naslouchat! [...] Záležitost, kterou hájíme, je zájmem všeho lidu, z jehož vůle panujete a pro nějž panujete.*“

Dne 22. března dovrší Malesherbes hněv Ludvíka XV. tím, že nechá nejvyšší berní úřad vydat rozhodnutí, ve kterém vyhlašuje, že neuznává úkony „údajného parlamentu“, který ustavil Maupeou, aby nahradil ten bývalý. Dne 6. dubna obdrží Malesherbes, který je na svém zámku, dopis s královskou pečeti podepsaný králem: „*Pane de Lamoignon de Malesherbes, piši vám tento dopis a nařizují vám zůstat na zámku Malesherbes až do mého dalšího příkazu. S tímto prosím Boha, aby vás, pane de Malesherbes, ochraňoval. Ludvík.*“ Vypovězený, s vykázaným místem pobytu, vyloučen z politického života, kde se pohyboval třicet let, Guillaume Lamoignon de Malesherbes se vrátí k jedné ze svých prvních lásek, k botanice. Na konci čtyřicátých let navštěvoval mladý úředník čtyři roky Jussieuovy přednášky z přírodopisu a botaniky. Ještě mu není třicet let a je zvolen členem Akademie věd.⁷ Ve stejnou dobu se pouští do velkého díla, *Pojednání o přírodních vědách* – které bude publikováno až po jeho smrti –, v němž bude příkře kritizovat koncepcce svého kolegy Buffona, proti kterému staví Linného. Buffon, domnívá se Malesherbes, je ušlechtilý spisovatel, metafyzik plný imaginace, ale bídný pozorovatel přírody. Jeho vášeň pro systémy a spekulace je taková, že věřil, „*že se může obejít bez vzdělávání se o faktech, která jsou v základech většiny věd*“. Malesherbes věří ve fakta, v pokusy, v praktické pozorování. Svým téměř nečitelným rukopisem pečlivě sepíše *Pojednání o účincích zimy 1788–1789*, dá si z Ameriky poslat rostliny a stromy, které se pokouší aklimatizovat na svých pozemcích; zajímá se o ekonomii venkova a o zhodnocení neobdělávané půdy; dá dohromady mezinárodní síť lidí, s nimiž si vyměňuje stromy a semena. Nedůvěřuje imaginaci a spekulacím; shromažďuje, třídí, klasifikuje, aby lépe pochopil a mohl jednat. Jeho sbírání rostlin je politické. V roce 1790, v okamžiku, kdy se prodávají národní statky, starý muž ještě anonymně vydá své *Myšlenky vlasteneckého zemědělce o obdělávání polí ležících ladem*.

7 V orig. L'Académie des sciences, vznikla jako Královská akademie v roce 1666 za vlády Ludvíka XIV., dnes je součástí Institut de France.

Na jaře roku 1771 v lesích okolo Meudonu sbírají Jean-Jacques a Malesherbes v dešti rostliny. Jdou zachumlaní až po uši ve svých svrčících, s lopatkou v ruce, skoro spolu nemluví, jen když diskutují o jménu nějaké rostliny, o postavení jejích listů, když si stěžují na chaos v názvosloví a srovnávají kritéria Linného s kritérii Bauhina nebo Tourneforta. Jejich činnost je dostatečně zaměstnává, takže se vyhnou dalším řečem.

Rousseauovi to velmi vyhovuje. Sbíráni rostlin je prostředek, jak prchnout před lidmi a už konečně nepřemýšlet. Věnoval se lidstvu a úvahám o jeho štěstí; sklidil za to jen posměch, pronásledování a nenávisť. „*Abych je [lidi] tedy nemusel nenávidět, musel jsem před nimi uprchnout.*“⁸ Sbíráni rostlin je chůze, potulování, které ho vzdaluje lidem. Vzdaluje ho také jeho neblahému sklonu chtít být lidem užitečný: toulání neslouží ničemu. Je to čistá svoboda. Je třeba vidět, jak energicky Rousseau kritizuje botaniku bylinkářů a lékárníků, kteří v rostlinách vidí jen rozsáhlou lékárnu: nutí přírodu lhát, mluví za ni, zatímco „*ona nikdy nelže a o tomhle všem nic neříká.*“ „*Tyhle myšlenky na medicínu studium botaniky jistě nezpřijemňují, kvůli nim vadne pestrost luk, skvost květů, vysouší svěžest hájů, znechucují a zhnusují zeleň i stinné kouty; všechny tyhle kouzelné a ladné útvary vůbec nezajímají toho, který chce to všechno rozdrtit v hmoždíři, a nikdo nebude hledat věnce pro pastýřky mezi rostlinami na výplach střev.*“⁹

„*Celé toto lékárnictví ani trochu neposkvrňovalo mé venkovské obrazy; nic jim nebylo vzdálenější než bylinné čaje a náplasti.*“¹⁰ Na rozdíl od svého kolegy Malesherba se Rousseau ani nesnaží získat skutečné vědomosti. Mluví o své aktivitě jako o zábavě, jíž se věnuje „*s nadšením téměř výstředním, jež mne samotného rozesmívá, když se nad ním zamyslím.*“¹¹ Je starý, jak říká (v roce 1771 je mu padesát devět let), špatně vidí, dlouhé procházky ho unavují, žije v Paříži v malém bytě v pátém patře v ulici Plâtrerie. Co ho ještě žene „*plnit si hlavu luční trávou?*“ Nic; a to je právě to, po čem touží: po onom nic moudrosti a vyrovnanosti konce života věnovaného bláznivému dobrodružství rozumu.

Je konec všem těm aktivitám proti přírodě jako myšlení, logos, reflexe: „*Několikrát jsem dosti hluboce přemýšlel, málokdy však s potěšením, téměř vždy jsem tak čtěl nerad a z donucení – snění mne osvěžuje a baví, úvahy mne unavují a rozteskňují; myšlení pro mne vždycky bylo zaměstnáním obtížným a bez půvabu.*“¹² Sbíráni rostlin, to je minimální přemýšlení redukované na vzdálenost od oka k ruce; přesně tolik, aby se lehce zaměstnala mysl a nezbyl žádný prostor pro imaginaci, bolestné připomínky bojů, pro chiméry komplotů. Zrovna přesně tak daleko od přírody, přesně tolik práce, aby se v ní neutopil, nepohřížil se do ní a nerozplynul se v ní, může se z ní těšit a těšit se ze sebe sama v konečně nalezené průzračnosti.

8 Jean-Jacques Rousseau: *Sny samotářského chodce*. Přeložila Eva Berková. Praha. K+D Svoboda 2002, s. 117.

9 Tamtéž, s. 115–116.

10 Tamtéž, s. 116.

11 Tamtéž, s. 109.

12 Tamtéž, s. 112.

Minimální myšlení, které nachází svůj výraz v psaní, jež je rovněž minimální, co možná nejvzdálenější diskursu a co nejblíže věcem. Rousseau vyrábí pro Malesherba herbáře, všech možných velikostí, krásné předměty pečlivě vyrobené na vybraných papírech, kde trávy, květiny, mechy a lišejníky mluví takřikajíc samy o sobě, autor se omezuje na jejich označení, jen pro ně navrhuje jméno. Rousseau naříká nad nekonečnými spory učenců, nad těmi krasoduchy, kteří na sebe útočí pomocí latiny, aby tímž jménem pojmenovali deset různých rostlin a dali deset různých jmen téže rostlině. Školometské spory, jejichž efekt – ne-li příčina – je stále stejný: vyhradit vědění, štěstí a sílu poznání vyvoleným světa kultury a vyloučit z nich lid. Ať chce nebo ne, starý medvěd znovu nachází výrazy pedagoga, toho, kdo jako velmi mladý navrhoval zjednodušení hudební notace, toho, kdo snil o tak jednoduchém jazyce, tak blízkém věcem a emocím, že lež a odcizení by v něm nenašly své místo. Och, kdyby měl Jean-Jacques čas, kdyby se nebyl vzdálil svým chimérám, možná by ještě napsal užitečné dílo, prosté botanické názvosloví, nezpochybnitelné, všem srozumitelné. Ale už je příliš pozdě.

Pro Jeana-Jacquesa je vždy příliš pozdě, jako kdyby se měla stále opakovat ona ženevská prorocká noc zavřených dveří, která ho vyrvala rodnému městu a jeho osudu poklidného dělníka a vrhla ho na cesty: „*Když nám zbývá do města půl míle, zaslechnu, že se zvoni k návratu; zrychlím krok; slyším, jak strážce tlučou na buben; běžím, co mi nohy stačí; jsem zadýchán a zpocen, srdce mi tluče; už vidím vojáky na hlídce; dobíhám, křičím přiškrceným hlasem; příliš pozdě. Dvacet kroků od předsunuté hlídky vidím, že se zdvíhá první most. Rozechovén se dívám, jak se do vzduchu zdvíhají jeho strašné rohy, neblahá a osudná věštba nevyhnutelného údělu, který v té chvíli pro mě začínal.*“¹³

Je příliš pozdě na užitečné knihy, příliš pozdě na to, aby umlčel nepřátele a přesvědčil lhostejné; „*nesnažím se vzdělávat – na to už je pozdě*“.¹⁴ Je příliš pozdě i na to, aby se vazby s Malesherbem proměnily v přátelství. Padlý prezident berního úřadu se Jeanu-Jacquesovi nabízí: botanika jim skýtá společný jazyk, společensky neutrální; jejich úděl vyhnanců je sblížuje jako nikdy. Zámecký pán snáší filozofovy výkyvy nálady, promíjí mu jeho rozmary, náhlé záchvaty nedůtklivosti; navrhuje mu pomoc při prodeji herbářů přátelům – kopírování přírody může být finanční náhradou místo opisování not –, nakonec ho zve, aby přijel sbírat rostliny s ním, na jeho statky.

Tentokrát je to pro Rousseaua příliš. Je příliš pozdě, odpoví Malesherbovi: „*Pokud jde o návštěvu, kterou mi ráčíte navrhopat, přirozeně bych jí horlivě využil od chvíle, kdy jste na zámku Malesherbes. [...] Ale již dlouho nenavštěvuji nikoho, pokud k tomu nemám zvláštní důvod. Dost lidí se ještě zdá být žádostivých mé návštěvy a sami mi to navrhují, přes neslučitelnost jejich a mého způsobu myšlení. Nejsem tak přízrůbivý jako oni.*“

13 Jean-Jacques Rousseau: *Vyznání*, cit. dílo, s. 49.

14 Jean-Jacques Rousseau: *Sný samotářského chodce*, cit. dílo, s. 108.

Neslučitelnost: řeč rostlin nic nezměnila. Mezi bohatým panem de Malesherbes a pařížským opisovačem může být výměna názorů pouze nerovná, tedy poznamenaná dvojakostí a odcizením. Malesherbes nechce svého nedůtklivého přítele urazit, a proto má pro něj návrh: nabídne Rousseauovi botanickou literaturu výměnou za jeho herbáře. Rousseau vybuchne: „*Starám se velmi málo o botanické příručky. To málo, co mám, mi stačí vrchovatě, abych uspokojil svou fantazii. [...] A přesto mluvíte o botanické literatuře ke koupi, a dokonce mi navrhuje- te, abych vám zaslal seznam toho, co si přeji, jako kdyby šlo o nějakou knihovnu a botanické knihy byly běžné a levné. Zdržím se komentáře k podobnému návrhu.*“ Nicméně se nezdrží, zasadí ránu z milosti: „*Měl jsem poznat už dávno, že se neshodneme v žádné věci, jak jsem si kdysi v prostotě svého srdce myslel.*“

Prostota srdce je neslučitelná s bohatstvím, jako je neslučitelná s výkonem moci za monarchie. Malesherbes je jistě v nemilosti, ale to nebude trvat věčně. Je v opozici, ale jen proto, aby se zítra o to snadněji stal ministrem: „*Rovněž si nemyslím totéž co vy, pane, o délce vašeho exilu a vůbec nepochybuji, že brzy skončí se slávou, tak jak si to přeji z celého srdce pro veřejné blaho. Musíte vědět, jak je toto mé přání nezištné.*“ Rousseau se tedy obává, aby se nestal chráněncem nebo rukojmím nějaké osoby nebo skupiny zapojených do temných zákrut moci.

Přesto Rousseau přistoupil na protekce mnohem choulostivější, jako v případě knížete de Conti, předáka vysoké aristokracie, jež se bouří proti dohledu krále nad ministerstvy. Ve svých *Vyznáních* Jean-Jacques neskrývá, že to, že ho „*dvakrát*“ ráčil navštívit Louis-François de Bourbon, je „*nejvyšší poctou, za kterou vděčím literatuře. [...] Nikdy jsem nepochyboval, že za počáteční laskavosti tohoto knížete vděčím paní de Luxemburg a paní de Boufflers; ale nepochybuji ani o tom, že za ty laskavosti, kterými mě kníže bez ustání poctíval později, vděčím jeho vlastním citům a sobě samému.*“¹⁵ Později, po smrti de Contiho v roce 1776, Jean-Jacques v jedné poznámce obrátí a bude se vysmívat svým výlevům: byl oklamán, zase znova – „*Všimněte si, jak jsem v slepé a hloupé důvěřivosti setrval i tehdy, když se se mnou zacházelo tak, že mě to z ní nejspíše mělo vyléčit. Zbavil jsem se jí až po návratu do Paříže v roce 1770.*“¹⁶ Až do konce Rousseau předstíral, že věřil nezištnému obdivu prince z královského rodu pro republikánského filozofa. Potřebuje tuto fikci: ve všeobecné korupci, zasahující veřejnou sféru, je Conti jediný, kdo je díky svému postavení a síle svých vlivných kontaktů schopen získat jednoho dne rehabilitaci pro proskribovaného spisovatele, jediný, kdo může smazat i stopu „zločinu“ a vrátit mu nevinnost. Zařídít, aby se člověk Jean-Jacques znovu shodoval s občanem Rousseauem. Tato naděje stojí za trochu zaslíbenosti.

Když Rousseau připomíná svou paradoxní blízkost s Contim, používá tři figury, tři příběhy, tři moralistické báchorky, které uvádějí na scénu hru, lov a sex.

15. Jean-Jacques Rousseau: *Vyznání*, cit. dílo, s. 449.

16. Tamtéž.

První scéna. Conti a Rousseau se střetávají v šachové partii a Rousseau, navzdory náznakům a grimasám dvořanů, kteří přihlížejí, vyhrává obě partie. „*Když jsme končili, řekl jsem princovi uctivým a vážným tónem: ‚Urozený pane, příliš si vážím Vaší nejjasnější Výsosti, abych ji v šachu vždy neporazil! Ten velký kníže, duchaplný, osvícený a tak hodný toho, aby se mu nepochlebovalo, skutečně, jak si aspoň myslím, pocítil, že s ním jako jediným z přítomných jednám jako muž, a plným právem se domnívám, že mi za to byl vděčen.‘*“¹⁷

Druhá scéna: Conti dá svému hostu poslat košík zvěřiny, který Rousseau přijme. Pak mu pošle další, kde je upřesněno, že je to „*úlovek z lovu Jeho Výsosti, a to zvěř zastřelená princovou vlastní rukou*“. Filozof znovu přijímá dar, ale píše, že další už nepřijme. „*Za tento dopis jsem byl všeobecně kárán, a to po zásluze. Odmítnout dar zvěřiny od urozeného prince, který dokonce dary posílá tak zdvořile, to neprozrazuje jemnost hrdého muže, který si chce uchovat nezávislost, nýbrž neotesanost nevzdělance, který zapomíná, co se sluší a patří.*“ Druhé ponaučení: „*Ale vždyť jsem tato Vyznání nezačal psát proto, abych zamířel své hlouposti, a tato hloupost mě samého příliš popouzí, než abych si ji dovolil zatajit.*“¹⁸

Třetí scéna: Rousseau málem učiní paní de Boufflers svou milenkou. Dáma je milenka knížete de Conti, ale Rousseau tvrdí, že o tom nic neví. Navštěvuje ho často, je „*ještě krásná a mladá; projevovala se romanticky a já jsem byl vždy ducha romaneskního; tím jsme si byli dost blízcí. Málem bych byl padl do léčky; myslím, že si toho všimla*“, a nezabrdila ho. Naštěstí, „*jsem byl v tomto případě moudrý; měl jsem v padesáti letech načase*“. Jeana-Jacquesa zachrání to, co napsal: „*maje dobře na paměti, jakou lekci jsem dal vousatým starcům v Listu d' Alembertovi o divadle, byl bych se styděl, kdybych sám z té lekce těžil tak málo.*“ A závěr: „*Dal jsem na zbytek života láске sbohem. [...] Už se žádného pádu neobávám a ručím za sebe do konce života.*“¹⁹

Vztahy s Contim jsou vyprávěny podle tematiky mužnosti – boj, trofeje, dobývání – což je pro Rousseaua i tematika politické činnosti a intelektuální abstrakce. Dopisy, které si vyměňuje s Malesherbem na botanická témata, nesou pečeť dětství. Nejde, jako ve *Vyznáních*, o práci paměti a imaginace. Ani jako v *Rozhovorech*, které začne Jean-Jacques sepisovat – a to není náhoda – až poté, co přestal korespondovat s Malesherbem, o poslední a beznadějný pokus ustavit tribunál průzračnosti pověřený vyhlásit nevinnost spisovatele a legitimitu lásky, kterou se nechá unášet („*Žádný člověk nebyl lepší než já*“). Nevinnost, o níž je řeč, je zcela jiné povahy: je to ta nevinost, které nelze dosáhnout jinak než cestou návratu a ústupu do pozadí.

Jean-Jacques mluví o své poslední vášni jako o „*dětinskosti*“. Podtrhuje její frivolnost, hravou neopodstatněnost, lenivou činnost, nezodpovědnou svobodu, „*studia zahálčivosti*“. Je to sladká askeze, kterou je třeba projít, aby konečně zapomněl na bouřlivou slávu, na iluze politické užitečnosti, zlomyslné

17 Tamtéž, s. 450.

18 Tamtéž.

19 Tamtéž, s. 450–451.

pohledy druhých, vždy připravených soudit to, co jsou neschopni pochopit. Nonšalantní, tulácká studia přírody zbaví starého pána posledních vášní dospělého muže, jeho posledních vazeb se společenským svědomím.

Jean-Jacques píše, že jeho největší rozkoší, ještě větší než procházka, která je pohybem, je lehnout si na zem, lehnout si vedle rostlin, cítit zem na svém obličejí. Herbáře, které zhotovuje s takovou pečlivostí, s takovou manuální radostí, jsou vzpomínkou na ten stav dětství, který znovu objevuje dětství celého lidstva. Ve svých *Snech samotářského chodce* Rousseau-sirotek znovu nachází staré klišé matky přírody. Rostlinný řád vyhovuje vegetativnímu stavu a oslavnému diskursu. Minerální řád je příliš spojen s temnotou podzemí a nenasytostí průmyslu; řád živočišný s krví, s tělem a lovem.

Rousseau, který byl vždy fascinován fikcí o původu, ztrátou prvotního ráje, udělá ve svém návratu zpět ještě jeden krok navíc. Štěstí, čistá slast ze sebe sama, nejvyšší svoboda se nepojímá v nějakém budoucnu historie, ale v návratu do uzavřeného prostoru mateřského lůna. Nejběžnějším vyjádřením tohoto uzavření je ostrov. Ostrov sv. Petra na Neuchâtelském jezeře, kde Rousseau pobýval za svého největšího pronásledování od 12. září do 25. října 1765 a z něhož byl vyhoštěn, je, říká, ze všech jeho obydlí tím, kde byl „skutečně nejšťastnější“. Volba ostrova byla „natolik ve shodě s mou mírumilovností i s mou samotářskou a zahálčivou povahou, že ji počítám mezi ty sladké sny, pro něž jsem se neživěji nadchl. [...] Strávil jsem na tom ostrově dva měsíce, ale byl bych tam mohl zůstat dva roky, dvě století, věčnost [...] Považuji ony dva měsíce za nejšťastnější dobu mého života; byla tak šťastná, že by mi postačila až do konce mých dnů, aniž by má duše byť jen na okamžik zatoužila po něčem jiném.“²⁰

Jako by tato metafora nebyla dost jasná, Rousseau spojuje tyto obrazy štěstí s evokací vody, která se pro něj snoubí s neurčitostí: „na loďce jsem odvesloval doprostřed jezera, natáhl se v ní a s očima směřujícíma k obloze, jsem sebou nechal pohupovat a směřovat tam, kam mne voda nesla, někdy i po několik hodin, ponořen do tisícerého zmateného, ale rozkošného snění, které mi i bez přesně určeného či stálého cíle bylo stokrát příjemnější, než to nejsladší, co jsem poznal v takzvaných rozkoších života.“²¹ [...] I po patnácti letech, pokaždé, když na to drahé obydlí pomyslím, se tam cítím silou touhy přenesen.“²²

Někdy na sebe „touha po ostrově“ vezme podivnější formu, zneklidňující touhu po vězení. „Chtěl bych, aby mě sem odsoudili, chtěl bych, abych tu byl nucen zůstat, abych nebyl nucen odtud odejít.“²³ Ty, kteří ho pronásledují, vyhošťují, zakazují mu pobyt, „uprchlík všude na zemi“ snažně prosí: zavřete mě, abych byl konečně volný.

Jean-Jacques, který miluje superlativy, takto uzavírá sedmou procházku svých *Snů*: „[botanika] mi připomíná mládí i nevinné radosti; díky ní si jich opět

20 Tamtéž, s. 526.

21 Jean-Jacques Rousseau: *Sny samotářského chodce*, cit. dílo, s. 86–87.

22 Tamtéž, s. 89.

23 Jean-Jacques Rousseau: *Vyznání*, cit. dílo, s. 512.

*užívám a často mne potěší i uprostřed toho nejsmutnějšího osudu, kterým kdy jaký smrtelník prošel.*²⁴

PRAMENY

- Jean-Jacques ROUSSEAU: *Œuvres complètes*. Vydání Bernard Gagnebin a Marcel Raymond. 5 svazků. Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1959–1995.
– *Correspondance complète*. Vydání R. A. Leigh. 49 svazků. Genève, pak Oxford, Voltaire Foundation 1965–1998.
- C.-G. de LAMOIGNON-MALESHERBES: *Mémoires sur la librairie, mémoires sur la liberté de la presse*. Vydání Roger Chartier. Paris, Imprimerie nationale 1994.
– *Observations sur l'histoire naturelle*. Paris 1798. Reedice Genève, Slatkine 1971.
- ROUSSEAU/MALESHERBES: *Correspondance*. Vydání Barbara de Negroni. Paris, Flammarion 1991.
- Louise d'ÉPINAY: *Histoire de Madame de Montbrillant ou les Contre-Confessions*. Vydání Georges Roth a Élisabeth Badinter. Paris, Mercure de France 1989.
- Jean STAROBINSKI: *Jean-Jacques Rousseau, la transparence et l'obstacle*. Paris, Gallimard 1971.
- Bernard GROETHUYSEN: *Jean-Jacques Rousseau*. Paris, Gallimard 1949.
- Henri GUILLEMIN: *Cette affaire infernale*. Paris, Plon 1942.
- Marcel RAYMOND: *Jean-Jacques Rousseau. La quête de soi et la rêverie*. Paris, José Corti 1962.
- Raymond TROUSSON – Frédéric S. EIGELDINGER: *Dictionnaire de Jean-Jacques Rousseau*. Paris, Honoré Champion 1996.
- Pierre GROSCLAUDE: *Malesherbes, témoin et interprète de son temps*. Paris, Fischbacher 1961.
– *Rousseau et Malesherbes*. Paris, Fischbacher 1960.
- Jean EHRARD: *L'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIII^e siècle*. Paris, SVPEN 1963. Reedice Paris, Albin Michel 1994.
- Robert MAUZI: *L'Idée de bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIII^e siècle*. Paris, Armand Colin 1960.
- Bronislaw BACZKO: *Rousseau. Solitude et communauté*. Paris – La Haye, Mouton 1974.
- Alexis PHILONENKO: *Jean-Jacques Rousseau et la pensée du malheur*. 3 svazky. Paris, Vrin 1984.
- Jean-Jacques ROUSSEAU: *Vyznání*. Přeložil Luděk Kult. Praha, Odeon 1978.
– *Sny samotářského chodce*. Přeložila Eva Berková. Praha, K+D Svoboda 2002.